

ਬਾਰਹ ਮਾਹਾ

ਫਲਗੁਣਿ ਅਨੰਦ ਉਪਾਰਜਨਾ ਹਰਿ ਸਜਣ ਪ੍ਰਗਟੇ ਆਇ ॥
 ਸੰਤ ਸਹਾਈ ਰਾਮ ਕੇ ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਦੀਆ ਮਿਲਾਇ ॥
 ਸੇਜ ਸੁਹਾਵੀ ਸਰਬ ਸੁਖ ਹੁਣਿ ਦੁਖਾ ਨਾਹੀ ਜਾਇ ॥
 ਇਛ ਪੁਨੀ ਵਡਭਾਗਣੀ ਵਰੁ ਪਾਇਆ ਹਰਿ ਰਾਇ ॥
 ਮਿਲਿ ਸਹੀਆ ਮੰਗਲੁ ਗਾਵਹੀ ਗੀਤ ਗੋਵਿੰਦ ਅਲਾਇ ॥
 ਹਰਿ ਜੇਹਾ ਅਵਰੁ ਨ ਦਿਸਈ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਲਵੈ ਨ ਲਾਇ ॥
 ਹਲਤੁ ਪਲਤੁ ਸਵਾਰਿਓਨੁ ਨਿਹਚਲ ਦਿਤੀਅਨੁ ਜਾਇ ॥
 ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਤੇ ਰਖਿਅਨੁ ਬਹੁੜਿ ਨ ਜਨਮੈ ਧਾਇ ॥
 ਜਿਹਵਾ ਏਕ ਅਨੇਕ ਗੁਣ ਤਰੇ ਨਾਨਕ ਚਰਣੀ ਪਾਇ ॥
 ਫਲਗੁਣਿ ਨਿਤ ਸਲਾਹੀਐ ਜਿਸ ਨੋ ਤਿਲੁ ਨ ਤਮਾਇ ॥੧੩॥

ਸੰਪਾਦਕੀ.....

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੁਰਬ ਮੌਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਸੈਲਾਬ

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੁਰਬ ਪੌਰ ਸੁਦੀ ਸਤਵੀਂ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿਚ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਹੀ ਤਖਤ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਜੋ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਜਨਮ ਲਿਆ ਅਤੇ ਬਚਪਨ ਵੀ ਪਟਨੇ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਖੇਡਦੇ ਹੋਏ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਆਸਾਮ ਦੇ ਦੌਰੇ ਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 6 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਮਿਲਨ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਾਲੇ ਪਾ ਗਏ।

ਹਰ ਸਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੁਰਬ ਤਖਤ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਵੱਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਐਸਾ ਅਸਥਾਨ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਿਨ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮੂਚੇ ਪਟਨਾ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਪੂਰਾ ਬਿਹਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਪੂਰੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਦਿਨ ਨੂੰ ਮਨਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਸਰਕਾਰੀ ਅਮਲਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਤਾਕਿ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦੂਰ ਦਰਾਜ਼ੇ ਇਥੇ ਆਉਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦਿੱਕਤਾਂ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਆਉਣ। ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ, ਲੰਗਰ, ਸੁਰਖਿਆ, ਮੈਡੀਕਲ ਆਦਿ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਬਖੂਬੀ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਵੇਖਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਰਿੰਦਰ ਮੋਦੀ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਗਏ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਭਲੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਜਾਂ ਜਾਤਿ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਕਿਉਂ ਨਾ ਰਖਦਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਦੀ ਚਾਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤਖਤ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਨਤਮਸਤਕ ਹੋਵੇ। ਦੇਸ਼ ਭਰ ਤੋਂ ਜਿਥੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਜੱਥਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਪੁੱਜ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਉਥੇ ਹਰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਸਾਂਸਦ, ਵਿਧਾਇਕ ਜਾਂ ਹੋਰ ਮੰਤਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਲੋਕ, ਖਿਡਾਰੀ, ਕਲਾਕਾਰ, ਗਾਇਕ ਵੀ ਪਟਨਾ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਨਤਮਸਤਕ ਹੋਏ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਵਾਪਿਸ ਨਹੀਂ ਪਰਤਦੇ। ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਵੀ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਤਖਤ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਵੀ ਤਖਤ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਪਿਸੀ ਤੇ ਪੁੱਜਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੰਗਤਾਂ ਹੁਣ ਪੁੱਜਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਤਖਤ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਨਵੀਆਂ ਰਿਹਾਇਸ਼ਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੁਰਬ ਮੌਕੇ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਕਈ ਰਿਹਾਇਸ਼ਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਵਾਸਤੇ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੁਰਬ ਮੌਕੇ ਤਾਂ ਮੰਨੋਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਸੈਲਾਬ ਹੀ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਰਿੰਦਰ ਮੋਦੀ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਅਮਿਤ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿਦਾਇਤ ਉਤੇ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਕੋਰੀਡੋਰ ਵਾਂਗ ਕੰਗਨ ਘਾਟ ਨੇੜੇ ਇਕ ਕੋਰੀਡੋਰ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਣ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਜਾਮ ਤੋਂ ਵੀ ਨਿਜਾਤ ਮਿਲ ਸਕੇਗੀ।

ਸੁਦੀਪ ਸਿੰਘ

ਬਸੰਤ, ਫਾਗ ਅਤੇ ਹੋਲੀ

ਬਸੰਤ ਮਹਲਾ ੫ ਘਰੁ ੧ ਦੁਤਕੇ ੧੬ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥
ਗੁਰੁ ਸੇਵਉ ਕਰਿ ਨਮਸਕਾਰ ॥ ਆਜੁ ਹਮਾਰੈ ਮੰਗਲਚਾਰ ॥
ਆਜੁ ਹਮਾਰੈ ਮਹਾ ਅਨੰਦ ॥ ਚਿੰਤ ਲਬੀ ਭੇਟੇ ਗੋਬਿੰਦ ॥੧॥
ਆਜੁ ਹਮਾਰੈ ਗ੍ਰਿਹਿ ਬਸੰਤ ॥ ਗੁਨ ਗਾਏ ਪ੍ਰਭ ਤੁਮੁ ਬੇਅੰਤ ॥੧॥
ਰਹਾਉ ॥ ਆਜੁ ਹਮਾਰੈ ਬਨੇ ਫਾਗ ॥ ਪ੍ਰਭ ਸੰਗੀ ਮਿਲਿ ਖੇਲਨ
ਲਾਗ ॥ ਹੋਲੀ ਕੀਨੀ ਸੰਤ ਸੇਵ ॥ ਰੰਗੁ ਲਾਗਾ ਅਤਿ ਲਾਲ ਦੇਵ
॥੨॥ ਮਨੁ ਤਨੁ ਮਉਲਿਓ ਅਤਿ ਅਨੂਪ ॥ ਸੂਕੈ ਨਾਹੀ ਛਾਵ ਧੂਪ
॥ ਸਗਲੀ ਰੂਤੀ ਹਰਿਆ ਹੋਇ ॥ ਸਦ ਬਸੰਤ ਗੁਰ ਮਿਲੇ ਦੇਵ
॥੩॥ ਬਿਰਖੁ ਜਮਿਓ ਹੈ ਪਾਰਜਾਤ ॥ ਫੂਲ ਲਗੇ ਫਲ ਰਤਨ
ਭਾਂਤਿ ॥ ਤ੍ਰਿਪਤਿ ਅਘਾਨੇ ਹਰਿ ਗੁਣਹ ਗਾਇ ॥ ਜਨ ਨਾਨਕ
ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਧਿਆਇ ॥੪॥੧॥ {ਅੰਗ ੧੧੮੦}

ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਸਾਹਿਬ
(੧੫੬੩-੧੬੦੬ ਈ.) ਦੁਆਰਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ ਇਹ ਪਾਵਨ
ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ ੧੧੮੦ ਉਪਰ ਦਰਜ ਹੈ।
ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਬਸੰਤ, ਫਾਗ ਅਤੇ ਹੋਲੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੋਇਆ
ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਸ਼ਬਦ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਭਾਵ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ
ਅਤੇ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ 'ਹੋਲੀ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ।

ਹੋਲੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤਿਉਹਾਰ ਹੈ,
ਜਿਹੜਾ ਫੱਗਣ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ
ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੈਲੰਡਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਤਿਉਹਾਰ ਮਾਰਚ
ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਲੋਕ ਇਕ-ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਰੰਗ
ਜਾਂ ਗੁਲਾਲ ਲਾ ਕੇ ਇਹ ਤਿਉਹਾਰ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ
ਤਿਉਹਾਰ ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ
ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਗੁਲਾਲ ਉਡਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਾਗ ਤੇ ਧਮਾਰ
ਭਾਵ ਹੋਲੀ ਸਮੇਂ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਗੀਤ ਦਾ ਗਾਉਣਾ ਵੀ ਅਰੰਭ ਹੋ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫੱਗਣ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਮਨਾਏ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਹੋਲੀ ਦੇ
ਤਿਉਹਾਰ ਨੂੰ 'ਫਾਲਗੁਣੀ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੌਰਾਣਕ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਤਿਉਹਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ
ਹਰਣਾਖਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ, ਰਾਧਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਸ਼ਿਵ ਤੇ ਪਾਰਬਤੀ
ਆਦਿ ਨਾਲ ਹੈ। ਹਰਣਾਖਸ਼ ਨਾਮੀ ਇਕ ਦੈਂਤ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਤੋਂ
ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾ ਦਿਨੇ ਨਾ
ਰਾਤ, ਨਾ ਅੰਦਰ ਨਾ ਬਾਹਰ, ਨਾ ਜਲ ਵਿਚ ਨਾ ਥਲ 'ਤੇ, ਨਾ
ਕਿਸੇ ਅਸਤਰ ਨਾਲ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸ਼ਸਤਰ ਨਾਲ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤੇ,
ਮਨੁਖ ਜਾਂ ਪਸ਼ੂ ਹਥੋਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ
ਦੇਵਤਿਆਂ, ਖਾਸ ਕਰ ਇੰਦਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋ

ਗਿਆ।

ਹਰਣਾਖਸ਼ ਦੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ ਸਨ: ਅਨੁਹਲਾਦ, ਹਲਾਦ,
ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਅਤੇ ਸੰਹਲਾਦ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ
ਭਗਤ ਸੀ। ਹਰਣਾਖਸ਼ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ-ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਮੋੜਨਾ
ਚਾਹਿਆ ਪਰ ਉਹ ਨਾ ਮੁੜਿਆ। ਅੰਤ ਹਰਣਾਖਸ਼ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ
ਮਾਰਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ।

ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਫੇਰ ਪਹਾੜ ਤੋਂ
ਸੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਉਹ ਬਚ ਗਿਆ। ਅਖੀਰ ਹਰਣਾਖਸ਼ ਦੀ
ਭੈਣ ਹੋਲਿਕਾ ਹਰਣਾਖਸ਼ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਆਈ। ਹੋਲਿਕਾ ਨੂੰ
ਇਹ ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ
ਹੋਈ ਚਾਦਰ ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਲਪੇਟ ਕੇ ਅੱਗ ਵਿਚ ਬੈਠ ਜਾਵੇ ਤਾਂ
ਅੱਗ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾੜ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗੀ। ਸੋ ਹੋਲਿਕਾ ਉਸ ਚਾਦਰ ਦੀ
ਬੁੱਕਲ ਮਾਰ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਮੱਚ ਰਹੀ
ਅੱਗ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਈ। ਅਚਾਨਕ ਤੇਜ਼ ਹਵਾਵਾਂ ਨਾਲ ਚਾਦਰ
ਹੋਲਿਕਾ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਲਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਦੁਆਲੇ ਲਪੇਟੀ
ਗਈ। ਹੋਲਿਕਾ ਸੜ ਗਈ ਤੇ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਬਚ ਗਿਆ। ਇਸ
ਘਟਨਾ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਹੋਲੀ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ 'ਹੋਲਿਕਾ
ਦਹਿਨ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਲੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਰੰਗ, ਗੁਲਾਲ ਆਦਿ
ਉਡਾ ਕੇ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਲਾ ਕੇ ਬਦੀ ਉੱਤੇ ਨੇਕੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ
ਇਹ ਤਿਉਹਾਰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਹੋਲੀ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ
ਸਾਰੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ
ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਹਿੰਦੁਨਿ ਕੇ ਦਿਨ ਹੋਲਿ ਦਿਵਾਲੀ।

ਇਤਿਯਾਦਿਕ ਦਿਨ ਚਲਹਿੰ ਕੁਚਾਲੀ।

ਬਿਨਾ ਲਾਜ ਤੇ ਹੁਇ ਨਰ ਨਾਰੀ।

ਕਰਹਿੰ ਖਰਾਬਾ ਕਾਢਤਿ ਗਾਰੀ।

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦੇ
ਪ੍ਰਚਲਨ ਪਿਛੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਦੀ ਚਾਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ
ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਲੀ ਦਾ ਪੈਗਾਮ ਸੀ ਕਿ ਸੱਚ ਭਾਵੇਂ ਵੇਖਣ ਨੂੰ
ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਵਾਂਗ ਨਿਮਾਣਾ, ਨਿਤਾਣਾ ਤੇ ਕੋਮਲ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰੂਠ
ਹਰਣਾਖਸ਼ ਵਰਗਾ ਡਾਢਾ, ਸਖਤ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਹੈ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ
ਸਦਾ ਸੱਚ ਹੀ ਜਿੱਤਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਇਹ ਸਮਝ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ
ਜੇ ਹੋਲੀ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਰਮਜ਼ ਸ਼ੂਦਰ ਸਮਝ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ
ਸਮਾਜ 'ਤੇ ਪਕੜ ਢਿੱਲੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ

ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਲਈ ਇਹ ਤਿਉਹਾਰ ਗੰਦ ਸੁੱਟਣ, ਗੰਦ ਬੋਲਣ, ਖਰੂਦ ਮਚਾਉਣ ਤੇ ਰੰਗ-ਰਲੀਆਂ ਮਨਾਉਣ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਇਸ ਦਿਨ ਲੋਕ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਗੋਹਾ ਤੇ ਮਲ-ਮੂਤਰ ਵੀ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਉਪਰ ਸੁੱਟਣ ਲੱਗੇ। ਮਰਦ-ਔਰਤਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹਰਕਤਾਂ ਤੱਕ ਵੀ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ ਦੀ ਨੌਬਤ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹੋਲੀ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜ ਚੁੱਕੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਜੁਧ-ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤਿਉਹਾਰ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ‘ਹੋਲਾ-ਮਹੱਲਾ’ ਖੇਡਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਚਲਾਈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕਵੀ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ’ਤੇ ਜਿਕਰਜੋਗ ਹੈ:

ਔਰਨ ਕੀ ਹੋਲੀ ਮਮ ਹੋਲਾ।

ਕਹੜੇ ਕ੍ਰਿਪਾਨਿਧ ਬਚਨ ਅਮੋਲਾ।

ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਲਾ ਮਹੱਲਾ ਸੰਨ ੧੭੦੦ ਵਿੱਚ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਨਾ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ‘ਹੋਲਾ-ਮਹੱਲਾ’ ਦੇ ਅਰਥ ‘ਹੱਲਾ’ ਅਤੇ ‘ਹੱਲੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ’ ਜਾਂ ‘ਬਣਾਉਣੀ ਹਮਲਾ’ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ‘ਹੋਲੀ’ ਤੋਂ ‘ਹੋਲਾ’ ਸ਼ਬਦ ਬਣਾ ਕੇ ‘ਹੋਲੀ’ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਮਹਾਂ-ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

‘ਹੋਲੀ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥਗਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਸ਼ਬਦ ‘ਹੋਲੀ ਕੀਨੀ ਸੰਤ ਸੇਵ’ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਹੋਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫਰਮਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਹੋਲੀ ਮਨਾ ਰਹੇ ਹਾਂ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰ-ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਬਰਕਤ ਨਾਲ ਰੱਬੀ ਰੰਗ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ:

ਹੋਲੀ ਕੀਨੀ ਸੰਤ ਸੇਵ ॥

ਰੰਗੁ ਲਾਗਾ ਅਤਿ ਲਾਲ ਦੇਵ॥

ਪਰ ‘ਹੋਲੀ’ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਤਿਉਹਾਰ ਦਾ ਸਰੂਪਗਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖਾਲਸਾਈ ਜਾਹੋ-ਜਲਾਲ ਵਾਲਾ ਉਤਸਵ ‘ਹੋਲਾ-ਮਹੱਲਾ’ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਕੇ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਉਸ ਗੁਲਾਮ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਹਲੂਣਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਹੜੀ ਦੂਜਿਆਂ ਉਪਰ ਰੰਗ ਅਤੇ ਚਿੱਕੜ ਸੁੱਟਣ ਵਿਚ ਮਸਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖਾਲਸੇ ਵੱਲੋਂ ਸੱਚ

ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਜੰਗਾਂ-ਜੁਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ‘ਹੋਲੀ’ ਵਾਲਾ ਅਨੰਦ ਲੈਣਾ ਸਿਖਾਇਆ। ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਲੇ ‘ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਤਾਰ’ ਦੇ ਇਸ ਛੰਦ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ: ਬਾਨ ਚਲੇ ਤੇਈ ਕੁੰਕਮ ਮਾਨਹੁ ਮੂਠ ਗੁਲਾਲ ਕੀ ਸਾਂਗ ਪ੍ਰਹਾਰੀ॥ ਢਾਲ ਮਨੋ ਡਫ ਮਾਲ ਬਨੀ ਹਥ ਨਾਲ ਬੰਦੂਕ ਛੁਟੇ ਪਿਚਕਾਰੀ॥ ਸ੍ਰੋਤਿਨ ਭਰੇ ਪਟ ਬੀਰਨ ਕੇ ਉਪਮਾ ਜਨੁ ਘੋਰ ਕੈ ਕੇਸਰ ਡਾਰੀ॥ ਖੇਲਤ ਫਾਗੁ ਕਿ ਬੀਰ ਲਰੈ ਨਵਲਾਸੀ ਲੀਏ ਕਰਵਾਰ ਕਟਾਰੀ॥ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਤਾਰ, ਛੰਦ ੧੩੮੫

ਭਾਵ ਜੋ ਤੀਰ ਚੱਲੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਸਰ ਛਿੜਕਿਆ ਜਾਣੇ। ਜੋ ਬਰਛੀ ਉਠੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੱਠਾਂ ਨਾਲ ਗੁਲਾਲ ਬਿਖੇਰਨਾ ਤੱਕੇ। ਢਾਲਾਂ ਜਦ ਅੱਗੇ ਹੋਈਆਂ ਤਾਂ ਇੰਝ ਜਾਣੇ ਕਿ ਡੱਫਾਂ ਦੀ ਮਾਲ ਬਣ ਗਈ। ਜੋ ਬੰਦੂਕਾਂ ਤੇ ਕਾਰਬੀਨਾਂ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਚਕਾਰੀ ਵਿਚ ਰੰਗ ਪਾ ਕੇ ਸੁੱਟਿਆ ਦੇਖੋ। ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੇ ਬਸਤਰ ਜੋ ਖੂਨ ਨਾਲ ਲਿਬੜੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਵੇਂ ਸਮਝੋ ਕਿ ਕੇਸਰ ਘੋਲ ਕੇ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੋਸ਼ਾਕਾਂ ’ਤੇ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਕਿਆ ਨਜਾਰਾ ਬਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿ ਤਲਵਾਰਾਂ ਤੇ ਕਟਾਰਾਂ ਚੁੱਕੀ ਸੂਰਮੇ ਲੜ ਰਹੇ ਹਨ ਜਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਨਰਮ-ਨਰਮ ਖਿੜੇ ਹੋਏ ਫੁੱਲ ਸੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ।

ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ‘ਹੋਲਾ-ਮਹੱਲਾ’ ਦੇ ਉਤਸਵ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ‘ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਲੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਨੇ ਲਾਲ ਬਸਤਰ ਪਹਿਨੇ। ਸੰਗਤ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਸਤਰਾਂ ਉਪਰ ਕੇਸਰ ਦੀ ਪਿਚਕਾਰੀ ਮਾਰੀ। ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਰੰਗ ਬਿਖੇਰਦੇ ਹੋਏ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਰੰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਲੱਖਾਂ ਪਿਚਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਦਰਿਆ ਦਾ ਪਾਣੀ ਲਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਰੰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਘਟਾਵਾਂ ਉਡਣ ਲਗੀਆਂ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ‘ਗੋਯਾ’ ਜੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੀ ਰੰਗ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਾ ਉਲੇਖ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਗੁਲਿ ਹੋਲੀ ਬਬਾਗਿ ਦਹਿਰ ਬੂ ਕਰਦ, ਲਬਿ ਚੂੰ ਗੁੰਚਾ
ਰਾ ਫਰਖੰਦਾ ਖੂ ਕਰਦ।

ਗੁਲਾਬੋ ਅੰਬਰੋ ਮਸ਼ਕੋ ਅਬੇਰੀ,

ਚੂ ਬਾਰਾਨਿ ਬਾਰਿਸ਼ ਅਜ਼ ਸੂ ਬਸੂ ਕਰਦ।

ਜ਼ਹੇ ਪਿਚਕਾਰੀਏ ਪੁਰ ਜੁਅਫ਼ਰਾਨੀ,

ਕਿ ਹਰ ਬੇਰੰਗ ਰਾ ਖੁਸ਼ਰੰਗੋ ਬੂ ਕਰਦ।

ਗੁਲਾਲਿ ਅਫ਼ਸ਼ਾਨੀਇ ਦਸਤਿ ਮੁਬਾਰਿਕ,
ਜ਼ਮੀਨੋ ਆਸਮਾਂ ਰਾ ਸੁਰਖਰੂ ਕਰਦ ।
ਦੋ ਆਲਮ ਗਸ਼ਤ ਰੰਗੀਂ ਅਜ਼ ਤੁਫ਼ੈਲਸ਼,
ਚੂ ਸ਼ਾਹਮ ਜਾਮਾ ਰੰਗੀਨ ਦਰ ਗੁਲੂ ਕਰਦ ।
ਕਸੇ ਕੂ ਦੀਦ ਦੀਦਾਰਿ ਮੁਕੱਦਸ,
ਮੁਰਾਦਿ ਉਮਰ ਰਾ ਹਾਸਿਲ ਨਿਕੋ ਕਰਦ ।
ਸ਼ਵਦ ਕੁਰਬਾਨ ਖਾਕਿ ਰਾਹਿ ਸੰਗਤ,
ਦਿਲਿ ਗੋਯਾ ਹਮੀਂ ਰਾ ਆਰਜ਼ੂ ਕਰਦ ।
ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ 'ਗੋਯਾ,' ਗਜ਼ਲ ੩੩

ਭਾਵ ਹੋਲੀ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਨੂੰ ਮਹਿਕ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤਾ, ਬੰਦ ਕਲੀ ਵਰਗੇ ਹੋਠਾਂ ਨੂੰ ਸੁਭਾਗੀ ਤਬੀਅਤ ਵਾਲਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਮੀਂਹ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਗੁਲਾਬ, ਅੰਬਰ, ਮੁਸ਼ਕ ਤੇ ਅਬੀਰ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਾਸੀਂ ਖਲਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੇਸਰ ਭਰੀ ਪਿਚਕਾਰੀ ਦਾ ਕਿਆ ਕਹਿਣਾ? ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਹਰ ਬਦ-ਰੰਗ ਨੂੰ ਵੀ ਰੰਗੀਨ ਤੇ ਸੁਗੰਧਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਮੁਬਾਰਕ ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਗੁਲਾਲ ਛਿੜਕਣ ਨੇ ਧਰਤ ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਲਾਲੋ-ਲਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਦੋਵੇਂ ਦੁਨੀਆਂ ਰੰਗੀਨ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਾਹਾਂ ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ ਗਲ ਵਿਚ ਰੰਗੀਨ ਕਪੜੇ ਪਵਾ ਦਿੱਤੇ। ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ, ਉਸ ਨੇ ਸਮਝੋ ਉਮਰ ਦੀ ਚੰਗੀ ਮੁਰਾਦ ਪਾ ਲਈ। ਸੰਗਤ ਦੇ ਰਾਹਾਂ ਦੀ ਧੂੜ ਤੋਂ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਜਾਵਾਂ, ਬਸ 'ਗੋਯਾ' ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਏਨੀ ਹੀ ਚਾਹ ਹੈ।

‘ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ ਗ੍ਰੰਥ’ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫੱਗਣ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ‘ਹੋਲਾ-ਮਹੱਲਾ’ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚੁਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਰੰਗ ਭਰਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰਾਗੀਆਂ ਨੇ ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਗਾਇਆ। ਰੰਗ ਉਡਾਉਣ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉਪਰ ਪਾਉਣ ਦਾ ‘ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਵਾਲਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਚਲ ਕੇ ਹੋਲਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਚਰਨ ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਉਪਰ ਜੰਗੀ ਅਭਿਆਸ ਭਾਵ ਮਹੱਲਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਿਖੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

‘ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ’ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ‘ਹੋਲਾ’ ਜਾਂ ‘ਮਹੱਲਾ’ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਬਲਕਿ ‘ਹੋਰੀ’ ਹੋਲੀ ਅਤੇ ‘ਫਾਗ’ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹੋਲੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਲਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵੀ ‘ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰਤ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਲੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਦੂਰੋਂ-ਦੂਰੋਂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚਣਾ,

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਵੱਡੇ ਪਧਰ ’ਤੇ ਰੰਗ ਦਾ ਇੰਤਜਾਮ ਕਰਨਾ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਆਪ ਇਸ ਉਤਸਵ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ, ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ‘ਗੋਯਾ’ ਦੀ ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੋਲੀ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਪੈਰ-ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਵਿਚ ‘ਹੋਲਾ-ਮਹੱਲਾ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ‘ਗੋਯਾ’ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਗਜ਼ਲ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਗਜ਼ਲ ਹੋਲੇ ਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਅਲਤਾ, ਅਤਰ, ਅੰਬੀਰ, ਗੁਲਾਬ, ਗੁਲਾਲ, ਦੀਵਾਨ, ਕੀਰਤਨ, ਮਹੱਲਾ ਚੜ੍ਹਨਾ ਆਦਿ ਕੌਤਕ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਵੀਨ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਨਾਵਾਕਫੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ, ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਕਢਣ ਵੇਲੇ, ਕਈ ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਚੰਗੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਵੀ ਬਿਨਾਂ ਪੰਥਕ ਆਗਿਆ ਦੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਜੋ ਕੁਝ ਹੋਲੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਦੇ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠੇ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ। ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਗੰਦ-ਮੰਦ ਤੇ ਵਹਿਸ਼ੀਪੁਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਖੁਸ਼ੀ, ਅਨੰਦ ਤੇ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਦੇ ਖੇੜੇ ਅਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਤਿਸੰਗੀ ਰੰਗ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਉਮਾਹ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧਨ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਮਹੱਲਾ ਚੜ੍ਹਨਾ ਤਾਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਫਿਰ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਕਰਕੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਵੀ ਫਿਰ ਖੁੱਲ ਗਿਆ ਹੈ।

‘ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ’ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਅਨੰਦਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਕੋਲ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਸੰਗਤ ਨੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਅਸਮਾਨ ਗੂੰਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਖਾਲਸਾ ਘੋੜਿਆਂ ’ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਲਾਲ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਮੁਠਾਂ ਭਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਸੁੱਟੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਇਕ ਮੁਠ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵਲ ਸੁੱਟੀ। ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਸਵਯੇ ਨੂੰ ਉਚੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ:

ਮਾਘ ਬਿਤੀਤ ਭਏ ਰੁਤਿ ਫਾਗੁਨ ਆਇ ਗਈ
ਸਭ ਖੇਲਤ ਹੋਰੀ ॥

ਗਾਵਤ ਗੀਤ ਬਜਾਵਤ ਤਾਲ ਕਹੈ ਮੁਖ ਤੇ ਭਰੂਆ ਮਿਲਿ ਜੋਰੀ ॥

ਡਾਰਤ ਹੈ ਅਲਿਤਾ ਬਨਿਤਾ ਛਟਿਕਾ ਸੰਗਿ ਮਾਰਤ ਬੈਸਨ ਥੋਰੀ ॥
ਖੇਲਤ ਸਜਾਮ ਧਮਾਰ ਅਨੂਪ ਮਹਾ
ਮਿਲਿ ਸੁੰਦਰਿ ਸਾਂਵਲ ਗੋਰੀ ॥
ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਤਾਰ, ਛੰਦ ੨੨੫

ਸਵੱਯੇ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗੂੰਜ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਈ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨਿਸ਼ਾਨਚੀ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋਏ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਮਿਆਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਧੂਹ ਕੇ 'ਖਗ ਖੰਡ ਬਿਹੰਡ...ਮਮ ਪ੍ਰਤਪਾਰਣ ਜੈ ਤੇਗੰ' ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਘੋੜਿਆਂ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨੀਲੇ ਘੋੜੇ ਦੇ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਪਏ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਿਛੇ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਚਾਲੇ ਪਾਏ। ਭਾਈ ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਤੇਜ ਦੌੜਾ ਲਏ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦਿਆਂ ਕੋਈ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਲੰਘਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਸ਼ਸਤਰ-ਬਸਤਰ ਆਪਣੀ ਚਮਕ ਨਾਲ ਸਾਵਣ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਘਟਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਚਮਕ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਤ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਲਸਾਈ ਦਰਿਆ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦਾ ਹੋਲਗੜ੍ਹ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ 'ਗੋਯਾ' ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਗਜ਼ਲ ਪੜ੍ਹੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਲਗੜ੍ਹ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਸ਼ਸਤਰ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਜੌਹਰ ਦਿਖਾਏ। ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਵਾਪਸੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਅਰਦਾਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਚਰਨ ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਵੱਲ ਚਲ ਪਿਆ। ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਪੈਂਦੀ ਕੇਸਰੀ ਚੰਦ ਜਸਵਾਲੀਏ ਦੀ ਮੜ੍ਹੀ ਦਾ ਕੁਟਾਪਾ ਜੁੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੋਟਿਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ ਗੁਰ ਅਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਲ੍ਹਾ ਅਨੰਦਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ। ਅਰਦਾਸ ਨਾਲ ਇਸ ਉਤਸਵ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੋਈ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਇਸ ਦਿਨ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਜੁਧ-ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਲਗਭਗ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਰੰਗ ਸੁੱਟਣ ਦਾ ਜਿਕਰ ਗੌਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਜੁਧ ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵਧੇਰੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਰੰਗ ਸੁੱਟਣ ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ

ਕੀਤਾ। ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਨੇ ਰੰਗ ਪਾਉਣ ਨੂੰ ਸਿਖ-ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਉਲਟ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ 'ਹੋਲਾ-ਮਹੱਲਾ' ਸਿਖਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਉਤਸਵ ਹੈ। ਜੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੋਲੀ ਦੇ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਤਕ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵੀ ਵੱਡੇ ਪਧਰ 'ਤੇ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ੧੬੮੫ ਤੋਂ ੧੬੮੯ ਈ. ਤਕ ਲਗਭਗ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਇਥੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਥੇ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਉਤਸਵ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਕਵੀ-ਜਨ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸੁਣਾ ਕੇ ਅਤੇ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਗਤਕੇ ਦੇ ਜੌਹਰ ਦਿਖਾ ਕੇ 'ਹੋਲਾ-ਮਹੱਲਾ' ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਇਹ ਉਤਸਵ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਘੋੜਾ, ਜਿਹੜਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨੀਲੇ ਘੋੜੇ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਖੂਬ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਜਲੂਸ ਦੇ ਅੱਗੇ-ਅੱਗੇ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਹਵਾ ਵਿਚ ਫਾਇਰ ਕਰਦੇ ਸਾਰ ਘੋੜਾ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਦੌੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੌੜਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਨੂੰ ਮਹੱਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ 'ਸਵਰਨ'

ਮੋਰਚਾ ਗੰਗਸਰ ਜੈਤੋ

ਹਮੇਸ਼ਾ ਭਾਰਤੀ ਨੇਤਾਵਾਂ, ਸ੍ਰੀ ਗੋਖਲੇ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਰਾਸ ਬਿਹਾਰੀ ਘੋਸ਼ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਂਦੇ ਰਹੇ। 25 ਜਨਵਰੀ ਸੰਨ 1912 ਨੂੰ ਰਾਜਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਸਮੇਂ ਭੀ ਟਿੱਕਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਿਰਾਸਤੀ ਹੱਕ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਬਣਨ ਵਾਲਾ ਸਰੂਪ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਅਥਵਾ ਕਿਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਅਫਸਰ ਪਾਸੋਂ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਬਲਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ, ਸੱਜੀ ਸੰਗਤ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧੇ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ (ਤਲਵਾਰ) ਆਪੁੰ ਹੀ ਗਾਤਰੇ ਪਹਿਨ ਲਈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਕਰਤੱਵ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਦੀ, ਕ੍ਰੋਧ ਦੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਹੋਰ ਭੜਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਭੇ ਦੀ ਰਾਜਗੱਦੀ ਉਪਰ ਬੈਠਣ ਪਿਛੋਂ ਭੀ ਆਪ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਅਗਾਹਾਂ ਵਧੂਪਾਰਟੀਆਂ ਨਾਲ ਰਹੀ। ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਪਿਛੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਨਾਭਾ ਰਾਜ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਨ ਦੀ ਯਾਦ ਮਨਾਈ। ਬਲਕਿ ਇਹੋ ਇਕ ਰਾਜ ਸੀ, ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਕਾਲੀ ਦਸਤਾਰ ਵਾਲਾ ਕ੍ਰਿਪਾਨਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹਾ ਵਿਚਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਕਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਰੜਕਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਭੇ ਦੀ ਰਾਜਗੱਦੀ 'ਤੇ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਚੁੱਭਦਾ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਗੱਦੀਉਂ ਲਾਹੁਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਭਾਲਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਮੌਕਾ ਉਸ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਨਾਭਾ ਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਰਾਜਾ ਦੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਤੋਂ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਇਸ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਾਭਾ ਨਰੇਸ਼ ਨੂੰ ਗੱਦੀਉਂ ਲਾਹੁਣ ਦਾ ਫੌਰੀ ਕਾਰਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਨਾਭਾ ਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਕਈ ਝਗੜੇ ਪਹਿਲੋਂ ਭੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਆਪੋ ਵਿਚ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੁਆਰਾ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਤੀਜੀ ਧਿਰ ਯਥਾ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚ ਪੈਣ ਨਾਲ ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਿਬੜ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਝਗੜਿਆਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਤੀਜੀ ਧਿਰ ਦੇ ਨਿਜੀ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਇਸ ਝਗੜੇ ਸਮੇਂ ਹਾਲਾਤ ਹੋਰ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਵਿਚ ਪੈਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਨਾਭਾ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸੱਟ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸੋ ਇਸ ਦੇ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਵਿਭਾਗ ਨੇ

ਅਜੇਹੀ ਗੱਦੀ ਗੁੰਦੀ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਪਾਸੋਂ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਏ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਦਾ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਭਾਗ ਲਈ ਮੌਤ ਦੀ ਘੰਟੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤ ਕਰ ਦੇਣ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਨੂੰ ਖਰੀਦ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਰਾਜ ਭਾਗ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਲੱਗਪੱਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਨੂੰ ਸਾਲਸੀ ਫੈਸਲਾ ਦੇਣ ਦੇ ਝਾਂਸੇ ਹੇਠ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਫਸਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਵਿਸਾਹਘਾਤ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਰਾਜ ਭਾਗ ਤੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਲਾਂਭੇ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਮੋਰਚਾ : ਭਾਵੇਂ ਨਾਭਾ ਰਾਜ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਦਾ ਆਪੋ ਵਿਚਲਾ ਰਾਜਸੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਹੀ ਸਵਾਲ ਸੀ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਫੂਲ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਅਤੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਗਹਿਰੇ ਪੰਥਕ ਜਜ਼ਬਾਤ ਰੱਖਣ ਕਰਕੇ, ਸੂਝਵਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਖਿਆਲਾਂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜਗੱਦੀ ਤੋਂ ਲਾਹੁਣ ਹਿੱਤ ਚੱਲੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਹੋਏ ਧੱਕੇ ਨੇ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਉਸ ਦਾ ਹਮਦਰਦ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਭਾ ਰਾਜ ਦੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਮਨਾ ਪਰ ਭੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ, ਜਿਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਰਿਆਸਤ ਤੋਂ ਅੱਡ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਮਨਾਇਆ। 5 ਅਗਸਤ, 1923 ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਇਕਤਰਤਾ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ 9 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਸਭ ਥਾਈਂ 'ਨਾਭਾ ਡੇ' ਮਨਾਇਆ ਜਾਏ। ਸਮੂਹ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਉਸ ਦਿਨ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਜਲੂਸ ਕੱਢੇ ਜਾਣ, ਦੀਵਾਨ ਕਰਕੇ ਮਤੇ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਨਾਲ ਹੋਈ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਅਰਦਾਸੇ ਸੋਧੇ ਜਾਣ। 25, 26, 27 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੰਗਸਰ

ਜੈਤੋ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਦੇ ਮਤੇ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ। 27 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਭਰੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਬੈਠੇ ਗਿਆਨੀ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਸਿੰਘ ਭੀ ਫੜ ਲੈ ਗਏ, ਜਿਸ ਤੇ ਸੰਗਤ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਦੀਵਾਨ, ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਨੁਸਾਰ 27 ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਤਦ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਦ ਤਾਂਈ ਹਕੂਮਤ ਇਸ ਵਿਚ ਦਖਲ ਦੇਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹਟਦੀ। 9 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਭਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਲੱਗਪੱਗ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜਲੂਸ ਕਢੇ ਗਏ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਕਰਕੇ ਮਤੇ ਤੇ ਅਰਦਾਸੇ ਸੋਧੇ ਗਏ। ਜੈਤੋ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਭੀ ਜਲੂਸ ਨਿਕਲਿਆ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੰਗਸਰ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਸੱਜਿਆ ਅਤੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਨਾਭਾ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਵਿਲੀਅਮ ਜਾਨਸਟਨ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਸਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ, ਤਕਰੀਰ ਜਾਂ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। 9 ਸਤੰਬਰ ਵਾਲੇ ਜਲੂਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਅਕਾਲੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਪਰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹੁ-ਰੀਤ ਵਿਚ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 14 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀਵਾਨ ਸਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਸੁਣ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਇਕ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬਾਵਰਦੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦਾ ਦਸਤਾ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਾਰੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਤੇ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਬਲਕਿ ਜੋ ਸੱਜਣ ਤਾਬਿਆ ਬੈਠਾ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਭੀ ਬਾਹੋਂ ਪਕੜ ਕੇ ਤੇ ਘਸੀਟ ਕੇ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਖੰਡਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਪਾਠ ਖੰਡਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣਾ ਸਿੱਖੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵੱਡੀ ਤੋਹੀਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਸਾਰੇ ਫੈਲ ਗਈ। ਸਮੂਹ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਜੋਸ਼ ਦੀ ਲਹਿਰ ਭੜਕ ਉਠੀ। ਇਸ ਦੁਰਘਟਨਾ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਦੇ ਸਵਾਲ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਜਿਸ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਕਹਿ ਕੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਦਖਲ ਨੂੰ ਨਾਜ਼ਾਇਜ਼ ਦੱਸਦੀ ਸੀ, ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਸਵਾਲ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਸਗੋਂ ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਿਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ

ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅੰਦਰ ਆਜ਼ਾਦਾਨਾ ਜੁੜਨ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਸਾਰਾ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਇਕ ਆਵਾਜ਼ ਮੋਰਚੇ ਲਈ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੋਰਚੇ ਦਾ ਮਸਲਾ ਖੰਡਤ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਨੂੰ ਅਖੰਡ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਾਲੂ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਲਈ ਏਥੇ 101 ਅਖੰਡ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਕੇ ਪੰਝੀ ਪੰਝੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜੱਥਿਆਂ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੰਗਸਰ ਭੇਜਣਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਜੇਹਾ ਜੱਥਾ 15 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪੈਦਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਜਿਸਨੇ ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਜੱਥਿਆਂ ਵਾਂਗ ਮਨ ਬਚਨ ਕਰਮ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਤ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਲਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੰਗਸਰ ਵਿਚ ਖੰਡਤ ਹੋਏ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਰੰਭ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅੰਦਰ ਆਜ਼ਾਦਾਨਾ ਤੌਰ ਸੰਗਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੁੜ ਸਿੱਖ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਖੰਡਤ ਹੋਏ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਦੇ ਪਸ਼ਚਤਾਪ ਵਜੋਂ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਅਜੇਹਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਹੱਥੋਂ ਸਖਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਸਹਿਣੀਆਂ ਪੈਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਤਿ ਦਰਜੇ ਦੀ ਹਲੀਮੀ ਨਾਲ ਬਿਨਾਂ ਸਾਹਮਣਿਉਂ ਹੱਥ ਉਠਾਉਣ ਦੇ ਜਰਨਾ ਤੇ ਸਹਿਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਜਥਾ ਰਵਾ-ਰਵੀਂ ਪੈਦਲ ਚਲਦਾ ਹੋਇਆ ਨੀਯਤ ਦਿਨ ਤੇ ਜੈਤੋ ਪੁੱਜਾ ਪਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਅਜਿਹਾ 25 ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜੱਥਾ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਤੁਰਦਾ ਅਤੇ ਜੈਤੋ ਜਾ ਕੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤੇ ਹਰ ਜਥੇ ਨੂੰ ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਸਾਧਾਰਨ ਵਲਗਣਾਂ ਅੰਦਰ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਜਿਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਥਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਿੰਘ ਕਈ ਵਾਰ ਦੋ-ਦੋ ਦਿਨ ਭੁੱਖੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ। ਕਈਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਭੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਫਿਰ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂ ਰੀਵਾੜੀ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਬਾਵਲ ਲੈ ਜਾ ਕੇ ਬਿਨਾਂ ਖਰਚ ਖੁਰਾਕ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਉਥੋਂ 300 ਮੀਲ ਸਫਰ ਪੈਦਲ ਕਰ ਕੇ ਸਿੰਘ ਮੁੜ ਸਿੱਧੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾ ਕੇ ਜਥਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੋਏ ਇਕ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਦੇ ਗੱਦੀਉਂ ਲਾਹੇ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਰਿਆਸਤ, ਨਾਭਾ ਅੰਦਰ ਹੋਈ ਐਜੀਟੇਸ਼ਨ ਦਾ

ਜ਼ਿਕਰ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਹੋਈ। ਕਾਂਗਰਸ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਨਾਲ ਡੂੰਘੀ ਹਮਦਰਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਜੇਹੇ ਰਵੱਈਏ ਨੂੰ ਨਿੰਦਿਆ ਗਿਆ। ਸਮਾਗਮ ਪਿਛੋਂ ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਮਿ: ਕੇ. ਸਨਤਾਨਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਗਿਡਵਾਨੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਲਈ ਜੈਤੋ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਹੱਥਕੜੀ ਲਗਾ ਕੇ ਨਾਭਾ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਅੰਦਰ ਹੋਈ। ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਜੈਤੋ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵੱਲ ਲੱਗ ਗਈਆਂ। 24 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਪਿਤਾ ਪੰਡਤ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਆਪਣੇ ਲੜਕੇ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਨਾਭੇ ਆਏ ਅਤੇ ਐਡਮਿਨਿਸਟਰੇਟਰ ਵਿਲੀਅਮ ਜਾਨਸਟਨ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਲੰਮੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਹੋਈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਮਿਲਣ ਬਗ਼ੈਰ ਹੀ ਵਾਪਸ ਪਰਤਣਾ ਪਿਆ। 29 ਸਤੰਬਰ, 1923 ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਨਾਭਾ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ 14 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੰਗਸਰ ਅੰਦਰ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਨੂੰ ਖੰਡਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਵਰਤਾਉ ਦੀ ਕਰੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਅੰਦਰ ਅਜੇਹੇ ਦਖਲ ਨੂੰ ਕਦਾਚਿਤ ਨਾ ਸਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਸਾਥੀਆਂ ਪੁਰ ਪਹਿਲੋਂ ਨਾਭਾ ਰਾਜ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਦਾ ਮੁਕਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦਾ ਫਰਜ਼ੀ ਮੁਕਦਮਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜੈਤੋ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗਠ ਲਿਆ ਗਿਆ (ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਘਟੋ ਘਟ ਚਾਰ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ) ਅਤੇ ਇਹ ਦੂਜਾ ਮੁਕਦਮਾ ਭੀ ਚਾਲੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਮੁਕਦਮਿਆਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਢਾਈ ਸਾਲ ਕੈਦ ਸੁਣਾਈ ਗਈ ਪਰੰਤੂ ਉਸੇ ਸ਼ਾਮ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਐਡਮਿਨਿਸਟ੍ਰੇਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਪਰੰਤ ਤਿੰਨਾਂ ਭਾਰਤੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾਭਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਜੈਤੋ ਦੇ ਜਿਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਫਰਜ਼ੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮਿਤੀ 13

ਅਕਤੂਬਰ, 1923 ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਖਿਲਾਫ ਕਾਨੂੰਨ ਜਮਾਇਤਾਂ ਕਰਾਰ ਦੇ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ, ਸਟਾਫ਼ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਕੁੱਝ ਵਰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰ: ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰ: ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ, ਸ੍ਰ: ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਅਕਰਪੁਰੀ, ਭਗਤ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਬਾਵਾ ਹਰਿਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ: ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰ: ਸਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਰਸਾਲਦਾਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰ: ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕੌਮੀ, ਸ੍ਰ: ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਘਵਿੰਡ, ਸ੍ਰ: ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਠੀਕਰੀ ਵਾਲਾ, ਰਸਾਲਦਾਰ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਆਦਿਕ 48 ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ 4 ਨਵੰਬਰ 1923 ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਹਿੰਦ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਕੇ ਸਪੈਸ਼ਲ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਪੀ. ਜੇ. ਐਡਰਸਨ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਮੁਕਦਮਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 3 ਮਾਰਚ, 1924 ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਬੰਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਮੁਕਦਮਾ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹੀ ਜਨਵਰੀ, 1926 ਤੱਕ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀਆਂ 13 ਅਕਤੂਬਰ 1923 ਦੀਆਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਪਿਛੋਂ ਭੀ ਗੰਗਸਰ ਜੈਤੋ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ 25 ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਦੇ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਉਦੋਂ ਹੀ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਭਾਈ ਫੇਰੂ:ਪਹਿਲੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਨਵੀਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਇਕਤਰਤਾ 7 ਜਨਵਰੀ 1924 ਈ. ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ ਆਈ. ਜੀ. ਪੁਲਿਸ, ਸੀ. ਆਈ. ਡੀ. ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਗਾਰਦ ਸਮੇਤ ਉਥੇ ਪੁੱਜਕੇ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਤੇ 62 ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਡੱਕੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ 23 ਜਨਵਰੀ, 1924 ਨੂੰ ਉਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਮੁਕਦਮਾ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ, ਜਿਸਦਾ ਫੈਸਲਾ 29 ਮਾਰਚ 1924 ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਅਦਾਲਤ ਵੱਲੋਂ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਇਕ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਤੇ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਏ ਜੁਰਮਾਨਾ ਅਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋ-ਦੋ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਤੇ 500-500 ਰੁਪਏ ਜੁਰਮਾਨਾ ਸੁਣਾਏ ਗਏ। 15 ਸਤੰਬਰ, 1923 ਈ. ਤੋਂ 25 ਸਿੰਘ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੈਤੋ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਲੱਗਪੱਗ

ਸਾਰੇ ਪੰਥਕ ਮੁਖੀ 13 ਅਕਤੂਬਰ 1923 ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵਾਲੇ ਜਿਥੇ ਫੜੇ ਗਏ ਸਨ ਉੱਥੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਦੂਜੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਭੀ 7 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਫੜੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਥ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ 110 ਲੀਡਰ ਜੇਲ ਅੰਦਰ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ 24 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਦਫਤਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਗਜ਼-ਪੱਤਰ ਵੀ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਏ ਗਏ ਸਨ। ਸਭ ਲੋਕ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਭੀ ਇਹੋ ਸਮਝੀ ਬੈਠੀ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਇਹ ਲਹਿਰ ਦੱਬ ਜਾਏਗੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਚਾਲੂਰਖਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਮੁਖੀ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਸੁੰਦਰਮ, ਸਬ ਐਡੀਟਰ, ਅਖਬਾਰ ‘ਇਨਡੀਪੈਂਡੈਂਟ’, ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਸਵਾਲ ਕਰਨ ਪੁਰ ਇਕ ਅਕਾਲੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ‘ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਕਮੇਟੀ ਸਾਰੇ ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ ਦੀ ਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਮੈਂਬਰ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਹੋਣਗੇ। ਫੈਸਲੇ ਉਹੀ ਹੋਣਗੇ, ਜੈਸਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਵੇਗਾ...’ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਵੀ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੰਮ ਦੀ ਸੂਝ ਬੂਝ ਦੇ ਦੇਵੇਗਾ।’ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ : ਜੈਤੋ ਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਪੰਝੀ-ਪੰਝੀ ਸਿੰਘ ਭੇਜਦੇ ਰਹਿਣ ਪੁਰ ਇਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਉਣ ਤੇ ਇਸਨੇ ਕੌਮ ਨੂੰ ਡੂੰਘੇਰੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਪੰਝੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਸੌ ਦੇ ਜੱਥੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੰਗਸਰ ਜੈਤੋ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾ ‘ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥਾ’ 21 ਫਰਵਰੀ 1924 ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਪੁੱਜੇ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਆਰੰਭ ਕਰੇ। ਸੋ, 9 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ ਦੇ ਦਿਨ ਪੰਜ ਸੌ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਜੱਥਾ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਇਹ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧ ਕੇ ਚੱਲਿਆ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੰਗਸਰ ਵਿਚ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਐਸਾ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਜੋ ਵੀ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਸਹਿਣੀਆਂ ਪੈਣ, ਬਿਨਾਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤੇ ਇਹ ਸਹਿਣਗੇ। ਜਥੇਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਵਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨ, ਬਚਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਕਰਕੇ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਲੈ ਕੇ ਇਹ ਤੁਰੇ ਸਨ। ਜੱਥਾ 9 ਤੋਂ 20 ਫਰਵਰੀ ਤੱਕ ਪੈਦਲ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪੜਾਅ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਹਰ ਠਹਿਰਨ ਦੇ ਥਾਂ ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ, ਦੀਵਾਨ ਲੱਗਦੇ ਅਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਵਲੋਂ ਜਥੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਨਾਭਾ, ਪਟਿਆਲਾ, ਫਰੀਦਕੋਟ,

ਸੰਗਰੂਰ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਅੰਦਰ ਜਥੇ ਦੀ ਆਉਭਗਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਬਲਕਿ ਕਈ ਥਾਈਂ ਪੁਲਸ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਥੇ ਪਾਸ ਜਾਣੇ ਭੀ ਰੋਕਣ ਦੇ ਜਤਨ ਕਰਦੀ। ਜੋ ਲੋਕ ਜਥੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਖਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਥੇ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਸਮੇਂ ਪਿੰਡ ਫੂਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੇਟ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਪਹਿਰਾ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਵਸਨੀਕ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਜਥੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਆਦਮੀ ਕੰਧ ਉਪਰੋਂ ਦੀ ਟੱਪ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਏ ਅਤੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਚਾਹ ਪਾਣੀ ਛਕਾਇਆ। ਜਥੇ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੱਤ ਅੱਠ ਮੁਖੀਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਪਰ ਮੂਧੇ ਮੂੰਹ ਲਿਟਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਤੇ ਲੋਕ ਨੂੰ ਰੱਸਿਆਂ ਨਾਲ ਬੰਨ ਦੇਣ ਮਗਰੋਂ ਗਰਦਨ ਉਪਰ ਲੋਹੇ ਦੀ ਮੋਟੀ ਲੱਠ ਰੱਖ ਕੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਦੇ ਆਦਮੀ ਲੱਠ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਏਨਾ ਦਬਾ ਪਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਤੜਫ-ਤੜਫ ਕੇ ਮਰ ਗਏ। ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸਖਤੀਆਂ ਹੋਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਦੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਘਰ-ਘਾਟ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਜ਼ਬਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਕੱਢੇ ਗਏ। ਜਥੇ ਦਾ ਆਖਰੀ ਪੜਾਅ 20 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਫਰੀਦਕੋਟ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬਰਗਾੜੀ ਵਿਚ ਸੀ। 21 ਤਾਰੀਖ ਸਵੇਰੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਜਥੇ ਨੇ ਜੈਤੋ ਵੱਲ ਨੂੰ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਜੈਤੋ ਏਥੋਂ ਪੰਜ ਛੇ ਮੀਲ ਸੀ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸੰਗਤਾਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੀਬੀਆਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਡਾਕਟਰ ਕਿਚਲੂ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਗਿਡਵਾਨੀ ਅਤੇ ਨਿਊਯਾਰਕ ਟਾਈਮਜ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਮਿ: ਜ਼ਿੰਮਦ, ਕਾਰ ਵਿਚ ਜਥੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਨਾਭਾ ਰਾਜ ਦੀ ਹੱਦ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਥੇ ਰੋਕ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਜਥੇ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪੰਜ ਸਿੰਘ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਉਠਾ ਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜੱਥਾ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਦੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜੱਥੇ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਪਾਲਕੀ ਸੀ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੰਗਸਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰਸਤੇ ’ਤੇ ਤਾਰਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਸੀ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਪਾਸ ਹੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ’ਤੇ ਮਸ਼ੀਨ ਗੰਨ੍ਹਾਂ ਬੀੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਹਰ ਵੰਨੇ ਫੌਜ ਤੇ ਪੁਲਸ ਬੰਦੂਕਾਂ ਸਿਧੀਆਂ ਕੀਤੇ ਖੜੀ ਸੀ। ਵਿਲਸਨ ਜਾਨਸਟਨ ਐਡਮਨਿਸਟਰੇਟਰ ਤੇ ਹੋਰ ਅਫਸਰ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਜਥਾ

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਹਾਲਾਂ 150 ਗਜ਼ਪਿਛੇ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਯੂਰਪੀਨ ਅਫਸਰ ਨੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਵਧੋਗੇ ਤੇ ਗੋਲੀ ਚੱਲੇਗੀ।’ ਇਹ ਹੁਕਮ ਸਭ ਨੇ ਸੁਣਿਆ, ਪਰ ਜੱਥਾ ਰੁਕਿਆ ਨਹੀਂ ਤੇ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਵੱਧਦਾ ਗਿਆ। ਐਡਮਨਿਸਟਰੇਟਰ ਵਲੋਂ ਝੰਡੀ ਦਿਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਅਰ-ਪਲ ਵਿਚ ਜਥੇ ਉਪਰ ਤਿੰਨਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਗੋਲੀ ਵੱਸਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਥੋੜਾ ਵਕਫਾ ਦੇ ਕੇ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਫਿਰ ਗੋਲੀ ਚੱਲੀ ਅਤੇ ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਗੋਲੀ ਵਰਦੀ ਰਹੀ, ਪਰ ਜੱਥਾ ਵੱਡੀ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਹੌਂਸਲੇ ਅਤੇ ਠੰਡੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਜੋ ਗੋਲੀ ਖਾ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪਏ, ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਠਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਥੇ ਛੱਡ, ਜਥਾ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਨਹੀਂ ਰੁਕਿਆ। ਜਥੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਜਾ ਰਹੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਭੀ ਗੋਲੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ। ਇਕ ਬੀਬੀ ਦੇ ਗੋਦੀ ਉਠਾਇਆ ਬੱਚਾ ਗੋਲੀ ਲਗਣ ਨਾਲ ਮਰ ਗਿਆ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਬੀਬੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦੀ ਗਈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਾਲਕੀ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੋਲੀ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਗਿਆ। ਗੋਲੀ ਬੰਦ ਹੋਣ ਤੱਕ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਜ਼ਖਮੀ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਡਿਗੇ ਜਥੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਵਿਚੋਂ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਤੇ ਫੱਟੜਾਂ ਨੂੰ ਉਠਾ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲਗਾ। ਕਈ ਥਾਵੀਂ ਫੌਜ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦਿੱਤਾ। ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਖੂਹ ਤੋਂ ਲਿਆਉਣ ਤੋਂ ਵੀ ਪੁਲਸ ਨੇ ਰੋਕਿਆ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਅਤੇ ਜ਼ਖਮੀ, ਜਿਤਨੇ ਕੁ ਲਿਆਂਦੇ ਜਾ ਸਕੇ, ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਲਿਆਏ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਤਾਂ ਜਥੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਿੰਘ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੰਗਸਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵਧੇ, ਪਰ ਇਕ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫੌਜੀ ਦਸਤੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਹ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਦਸਤਾ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਖਿਡਾਉਣ ਅਤੇ ਭਜਾਉਣ ’ਤੇ ਲੱਗਿਆ। ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਅਨੇਕਾਂ ਬੁਢੇ, ਬੱਚੇ ਤੇ ਬੀਬੀਆਂ ਘੋੜ ਸਵਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਅਜੇਹਾ ਬੇਤਹਾਸ਼ਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਟਾਪਾਂ ਹੇਠ ਲਿਤਾੜੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਥੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੌਤਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਹੁਣ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਦਸਤੇ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਜਥੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਪੰਜ-ਪੰਜ, ਛੇ-ਛੇ ਫੌਜੀ ਤੇ ਪੁਲਸੀਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਜੋ ਅਫਸਰਾਂ ਵਲੋਂ ਹੱਲਾ ਸ਼ੇਰੀ ਮਿਲਣ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹੀ

ਡਾਂਗਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਨਾਲ ਬੇਸੁਰਤ ਕਰਕੇ ਰੱਸਿਆਂ ਨਾਲ ਨਰੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਦ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਮਾਰੇ ਕੁੱਟੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਕਰਕੇ ਨਰੜੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਸ ਲਿਆ ਕੇ ਖੜੇ ਕੀਤੇ ਗੱਡਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਕੇ ਕੰਡਿਆਲੀ ਤਾਰਾਂ ਦੇ ਵਲਗਣ ਅੰਦਰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਸਭ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਲੈ ਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਸੰਗਤ ਵਿਚੋਂ ਚੰਦ ਸਿੱਖ ਤੇ ਬੀਬੀਆਂ, ਜੋ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਪਏ-ਜ਼ਖਮੀਆਂ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਨੂੰ ਭੀ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਗੋਲੀ ਚੱਲਣ ਤੋਂ ਚੌਵੀ ਘੰਟੇ ਤੱਕ ਪਿੱਛੋਂ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਆਦਿ ਦੇਣ ਜਾਂ ਹੋਰ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਨਾ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਸਾਰ ਲਈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜ਼ਖਮੀ ਪਾਣੀ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਖੁਣੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਗਏ। ਚੁੱਕੀ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਹੋਈਆਂ ਮੌਤਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਿਆ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਗੋਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਨ ਜਾਂ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਜਾਂ ਫੱਟੜ ਹੋਣ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੌ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾ ਗਏ। ਸੰਗਤ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਮੌਤਾਂ ਹੋਈਆਂ ਜਾਂ ਫੱਟੜ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਿਆ। ਸ਼ਹੀਦ ਅਤੇ ਫੱਟੜ ਹੋਏ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਬਾਕੀ ਜਥੇ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਵਿਚੋਂ ਸੱਤ ਸੌ ਆਦਮੀ ਉਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਫੜਕੇ ਲੈ ਗਏ ਅਤੇ ਤੰਗ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਦੋ ਢਾਈ ਸੌ ਆਦਮੀ ਹੀ ਠਹਿਰ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਬੇਦਰਦੀ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਇਕ ਬਿਆਨ ਉਪਰ ਦਸਖਤ ਕਰ ਦੇਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੇ ਕੱਪੜੇ ਤੇ ਰੋਟੀ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਜੋ ਤਕਲੀਫ ਹੋਈ ਉਸ ਦਾ ਤਾਂ ਹਿਸਾਬ ਹੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਮਗਰੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸੌ ਮੀਲ ਦੂਰ ਬਾਵਲ ਲੈ ਜਾ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਘੋੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਤਬੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਠ ਪਹਿਰਾਂ (ਚੌਵੀ ਘੰਟੇ) ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਕੱਚੀ ਭੁੰਨੀ ਰੋਟੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕਈ ਬੰਦੇ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਅੰਦਰ ਰੱਖੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਥੋੜੇ-ਥੋੜੇ ਕਰਕੇ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਗੰਗਸਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਪੈਦਲ ਚਾਲੇ ਪਾਏ। 17 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਮੁੜ ਜੈਤੋ

ਪੁੱਜਣ ਪੁਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਏਨਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਤਿੰਨ ਆਦਮੀ ਤਾਂ ਥਾਂ ਮਰ ਗਏ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਏ। ਡਾਕਟਰ ਕਿਚਲੂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਗਿਡਵਾਨੀ ਜੋ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਭਾ ਰਾਜ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਗੋਲੀ ਚਲਦੀ ਸੁਣ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹੱਥਕੜੀ ਲਗਾ ਕੇ ਨਾਭੇ ਭੇਜੇ ਗਏ। ਡਾ. ਕਿਚਲੂ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਕੋਠੀ ਬੰਦ ਰੱਖ ਕੇ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਮੁਕਦਮਾ ਚਲਾਏ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਗਿਡਵਾਨੀ ਦੀ ਢਾਈ ਸਾਲ ਦੀ ਉਹ ਕੈਦ ਜੋ ਸਤੰਬਰ 1923 ਵਿਚ ਪੰਡਤ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੈਤੋ ਆਉਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਐਲਾਨੀ ਗਈ ਸੀ, ਬਹਾਲ ਰੱਖੀ ਗਈ ਅਤੇ ਨਾਭਾ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਪੁਰ ਗੋਲੀ ਚੱਲਣ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦੀ ਖਬਰ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਫੈਲ ਗਈ। ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਖਿਲਾਫਤ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੌਲਾਨਾ ਸ਼ੌਕਤ ਅਲੀ ਵੱਲੋਂ ਹਮਦਰਦੀ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਪੁੱਜੀਆਂ, ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਸ ਸਾਕੇ ਪਰ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਲਿਬਰਲ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਦੇ ਸਰ ਤੇਜ ਬਹਾਦਰ ਸਪਰੂਨੇ ਹਮਦਰਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। 2 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਕਲਕੱਤੇ ਅਤੇ ਮਦਰਾਸ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਜਲਸਿਆਂ ਅੰਦਰ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਾਕੇ ਬਾਰੇ ਤਕਰੀਰਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਦੇ ਮਤੇ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ। ਮਤਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ 'ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸਤੱਯਾਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪੰਡਤ ਨਹਿਰੂ ਨੇ 10 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਭਾਸ਼ਨ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ 'ਤਵਾਰੀਖ ਵਿਚ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਮੌਕਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਨੇ ਆਦਮੀ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਤਲ ਜਾਂ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੈਮਫਲਿਟ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੇ, ਜਿਸ 'ਤੇ 'ਆਨਵਰਡ' ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖਬਾਰ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮਾਨਤਾਂ ਜ਼ਬਤ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਐਡੀਟਰਾਂ ਤੇ ਮੁਕਦਮੇ ਚਲਾ ਕੇ ਲੰਬੀ ਕੈਦ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਜੁਰਮਾਨੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਗੰਗਸਰ ਜੈਤੋ ਅੰਦਰ ਪੰਜ ਸੌ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਵਾਪਰੀ ਅਜੇਹੀ ਦਰਦਨਾਕ ਘਟਨਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੰਗਸਰ ਜਾਣ ਅਤੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਕੇਵਲ ਕਾਇਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਵਧ ਗਿਆ। ਗਲੀਆਂ, ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਛੋਟੇ ਬੱਦ

ਵੀ ਇਹ ਗਾਉਂਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ : 'ਨਾਭੇ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਵਾਂਗਾ, ਭਾਵੇਂ ਸਿਰ ਕੱਟ ਜਾਵੇ ਮੇਰਾ'। ਹੋਰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ : 21 ਫਰਵਰੀ ਦੇ ਸਾਕੇ ਮਗਰੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਦੂਜਾ ਪੰਜ ਸੌ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜੱਥਾ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ, ਥਾਂ-ਥਾਂ ਤੋਂ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁੱਜਣ ਤੇ ਜਥੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਜਥੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦੀ ਮੰਗ ਏਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦੇਰ ਨਾਲ ਪੁੱਜੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਪਿਛੋਂ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਜਥਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਦਰਜ ਕਰਵਾਉਣੇ ਪਏ। ਦੂਜਾ ਪੰਜ ਸੌ ਦਾ ਜੱਥਾ ਪਹਿਲੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰ 28 ਫਰਵਰੀ, 1924 ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਪੈਦਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲੇ ਜੱਥੇ ਉਪਰ ਵਰ੍ਹਾਈ ਗੋਲੀ ਅਤੇ ਹੋਈਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਜੱਥੇ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪਕਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੰਗਸਰ ਅੰਦਰ 101 ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ, ਅਸੀਂ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਮੁੜਾਂਗੇ। ਇਸ ਜੱਥੇ ਦੇ ਤੁਰਨ ਸਮੇਂ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਨਾਮ ਤਾਰ ਆਈ ਕਿ 21 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਹੋਏ ਭਿਆਨਕ ਸਾਕੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਦੂਜਾ ਜਥਾ ਨਾ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸੋਚਣੀ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਫਰਕ ਸੀ। ਜੱਥਾ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸੋ ਇਹ ਪੰਜ ਸੌ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਲੱਗਪੱਗ ਚਾਲ੍ਹੀ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹਿ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਗੰਗਸਰ ਦੇ ਰਾਹੇ ਪੈ ਗਿਆ। ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਕਿਤਨੀਆਂ ਹੀ ਮਾਤਾਵਾਂ, ਭੈਣਾਂ ਅਤੇ ਪਤਨੀਆਂ ਨੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ, ਵੀਰਾਂ ਅਤੇ ਪਤੀਆਂ ਦੇ ਗਲ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਹਾਰ ਪਹਿਨਾਏ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਲੋੜ ਪਵੇ ਤਾਂ ਜਾਨ ਵਾਰ ਦੇਣ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਤੋਰਿਆ। ਇਕ ਮਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਪਹਿਲੇ ਜਥੇ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਦੂਜੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਹਾਰ ਪਹਿਨਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਵੱਡੇ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੀ ਹੋਵਾਂਗੀ ਜੇ ਮੇਰਾ ਦੂਜਾ ਪੁੱਤਰ ਭੀ ਗੁਰੂਲੇਖੇ ਲੱਗ ਜਾਵੇ", ਇਹ ਜੱਥਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕਈ ਥਾਈਂ ਠਹਿਰਦਾ ਹੋਇਆ 13 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ 14 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾਖਲ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਉਧਰ 14 ਮਾਰਚ ਸਵੇਰੇ ਹੀ

ਪੰਡਤ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਮਾਲਵੀਆ, ਕਈ ਹੋਰ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਸਮੇਤ ਜੈਤੋ ਪੁੱਜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਐਡਮਨਿਸਟਰੇਟਰ ਉਪਰ ਜਥੇ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਣ ਅਤੇ 101 ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਹ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਜਥੇ ਦੇ ਇਕ ਹਫ਼ਤਾ ਉਥੇ ਠਹਿਰਣ ਅਤੇ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪਾਠ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮਾਲਵੀਆ ਜੀ ਜਥੇ ਨੂੰ ਭੀ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਮਿਲੇ ਪਰ ਜੱਥਾ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਪਾਬੰਦੀ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਫਿਰ ਐਡਮਨਿਸਟਰੇਟਰ ਪਾਸ ਗਏ ਪਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਿਪਟ ਨਾ ਸਕੀ। ਅਖੀਰ ਤਿੰਨ ਕੁ ਵਜੇ ਜਥਾ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਾਰੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਜਥੇ ਦੇ ਅੱਗੇ ਘੋੜ ਚੜਿਆ ਰਸਾਲਾ ਅਤੇ ਫੌਜ, ਰਸਤਾ ਰੋਕੀ ਖੜੇ ਸਨ। ਹੋਰ ਸਾਰੀ ਤਿਆਰੀ ਪਹਿਲੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਰ ਗੋਲੀ ਨਹੀਂ ਚੱਲੀ ਅਤੇ ਜਥੇ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਥੇ ਨੇ ਪੂਰੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਬਣੀ ਇਕ ਵਲਗਣ ਅੰਦਰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਜਥੇ ਨੂੰ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿਚ ਗੰਦੀ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਘਿਣਾਉਣੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਬੰਦ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਤੀਜਾ ਜਥਾ : ਤੀਜਾ ਪੰਜ ਸੌ ਦਾ ਜਥਾ ਪਹਿਲੇ ਵਾਂਗ ਹੀ 22 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਹਰ ਜਥੇ ਦਾ ਜੈਤੋ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਵਖਰਾ ਰਸਤਾ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਹਰ ਥਾਂ ਸਿੱਖ, ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਭ ਵੱਲੋਂ ਜਥੇ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਹਰ ਵਾਰ ਕੋਈ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਅਤੇ ਕੌਂਸਲ ਤੇ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਜਥੇ ਨੂੰ ਤੋਰਨ ਅਤੇ ਜੈਤੋ ਪਹੁੰਚਣ ਸਮੇਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਵਾਰੀ ਜਥੇ ਦੇ ਤੁਰਨ ਸਮੇਂ ਡਾ. ਕਿਚਲੂ, ਆਸਾਮ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਫੂਖਣ, ਦੀਵਾਨ ਚਮਨ ਲਾਲ, ਪਟਨਾ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਦੀਪ ਨਾਰਾਇਣ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਪਾਨੀਕਰ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਪਾਨੀਕਰ ਸਕੱਤਰ 'ਅਕਾਲੀ ਸਹਾਇਕ ਬਿਉਰੋ', ਜੋ ਕਾਂਗਰਸ ਵੱਲੋਂ ਥਾਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਨੇ ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਜਥੇ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਸਭ ਹਾਲਾਤ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖੇ। ਸ੍ਰੀ ਪਾਨੀਕਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਜੇ ਕੁੱਝ ਜਥੇ ਅਤੇ ਜਲੂਸ ਸੰਬੰਧੀ ਮੈਂ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਿਆ, ਉਸ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਭਾਵੇਂ ਕੁੱਝ ਪਈ ਕਹੇ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਵੱਸੋਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਇਕ ਧੜੇ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨਹੀਂ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਸਿੱਖ ਹਿਰਦਿਆਂ ਪਰ ਬੇਮਿਸਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਜਿਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ

ਕੀਤਾ, ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਜਥੇ ਨਾਲ ਵੱਡੀ ਹਮਦਰਦੀ। ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਜਥੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਗ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਕੌਮੀਅਤ ਦੋਹਾਂ ਨੁਕਤਿਆਂ ਤੋਂ, ਜਥਾ ਲੋਕ-ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪੂਰਤ ਸੇਧ ਦੇਂਦਾ ਸੀ।' ਇਹ ਜੱਥਾ 7 ਅਪਰੈਲ, 1924 ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਪੁੱਜਾ, ਜਿਥੇ ਇਸ ਦੇ ਸੁਆਗਤ ਦੀ ਫੌਜ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਪਹਿਲੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰ: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਮੋਗਾ, ਮੀਆਂ ਫਜ਼ਲ ਹਕ, ਸ੍ਰ: ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਮੈਂਬਰ ਅਸੈਂਬਲੀ ਅਤੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ਦੇ ਲਾਲਾ ਇਜ਼ਤ ਰਾਏ ਇਥੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਪੌਣੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਸ਼ਾਮ ਜਥੇ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜੱਥਾ ਵੱਡੇ ਚਾਉ ਵਿਚ 'ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਜੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ' ਗਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥਕੜੀਆਂ ਅਤੇ ਰੱਸਿਆਂ ਨਾਲ ਜਕੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਵਾਂਗ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਡੱਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਪਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਕਤ ਅਸੈਂਬਲੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ 'ਅਚਾਨਕ ਸਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਇਕ ਅਕਾਲੀ' ਤੇ ਪਈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਸਿਪਾਹੀ ਘਸੀਟ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਦੀ ਪੱਗ ਲੱਥੀ ਤੇ ਕੇਸ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਫੌਜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬੂਟਾਂ ਦੇ ਠੁੱਡੇ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਅੱਗੋਂ ਅਕਾਲੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕਹੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।' ਚੌਥਾ ਜਥਾ : ਪੰਜ ਸੌ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਚੌਥਾ ਜਥਾ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ 27 ਮਾਰਚ ਨੂੰ, ਅਤੇ ਪੰਜਵਾਂ ਲਾਇਲਪੁਰ ਤੋਂ 12 ਅਪਰੈਲ ਨੂੰ ਪੈਦਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਸਾਰੇ ਜੱਥੇ ਪਹਿਲੋਂ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਅੱਗੋਂ ਹੱਥ ਨਾ ਉਠਾਉਣ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੰਗਸਰ ਅੰਦਰ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਜੈਤੋ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੇਵਾਂ ਜੱਥਾ ਜੋ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਸੀ, ਉਥੋਂ ਚੱਲ ਕੇ 9 ਮਈ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁੱਜਾ ਅਤੇ 10 ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਵੱਲ ਤੁਰ ਗਿਆ। ਸੱਤਵਾਂ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਦਾ ਜਥਾ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਜੂਨ ਨੂੰ ਅਤੇ ਅੱਠਵਾਂ ਜਿਲਾ ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ ਦਾ 22 ਮਈ 1924 ਨੂੰ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਚੱਲਿਆ। ਨੌਂਵਾਂ ਜੱਥਾ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ 25 ਜੂਨ ਨੂੰ ਏਥੋਂ ਜੈਤੋ ਵੱਲ ਤੁਰਿਆ। ਦਸਵਾਂ ਜਥਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਅਤੇ ਯਾਰਵਾਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਸਿੰਘ ਸਨ, ਇਕੱਠੇ 13 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ। ਜਥਿਆਂ ਦਾ

ਜਾਣਾ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। 29 ਜੂਨ 1924 ਨੂੰ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਇਕ ਸੌ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜੱਥਾ ਕਲਕਤੇ ਦੀ ਬੜੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਤੋਂ ਚੱਲਕੇ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ, ਬਨਾਰਸ, ਅਲਾਹਾਬਾਦ, ਲਖਨਊ, ਕਾਨਪੁਰ, ਦਿੱਲੀ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਅਤੇ ਅੰਬਾਲੇ ਠਹਿਰਦਾ ਹੋਇਆ, 13 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁੱਜਾ। ਜਿਸ-ਜਿਸ ਸ਼ਹਿਰ ਇਹ ਜੱਥਾ ਠਹਿਰਿਆ, ਇਸ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਲੂਸ ਕੱਢੇ ਗਏ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਸਜਾ ਕੇ ਜੈਤੋ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜਾਈ ਗਈ। ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੌਮੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ, ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਜਥੇ ਦੇ ਸੁਆਗਤ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਵੱਧ ਚੜ੍ਹਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। 21 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਵਿਚ ਵਰਤਾਏ ਸਾਕੇ ਦੀ ਚਰਚਾ ਏਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਪਰਦੇਸੀ ਵਸਦੇ ਸਿੰਘ ਭੀ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜੈਤੋ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਜਥਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁੱਜੇ। ਕੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਯਾਰਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜੱਥਾ 17 ਜੁਲਾਈ 1924 ਨੂੰ ਚੱਲਿਆ ਜੋ 14 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਕਲਕਤੇ ਜਹਾਜ਼ੋਂ ਉਤਰਿਆ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਈ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ 28 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁੱਜਾ। ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਗਰਾਂ, ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ 21 ਫਰਵਰੀ 1925 ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਜਾ ਕੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਂਗ-ਕਾਂਗ ਤੋਂ ਇਕ ਜੱਥਾ 24 ਫਰਵਰੀ, 1925 ਨੂੰ ਅਤੇ ਸੰਘਾਈ ਤੋਂ 25 ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜੱਥਾ 25 ਜੁਲਾਈ, 1925 ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁੱਜਾ। ਪੰਜ-ਪੰਜ ਸੌ ਵਾਲਾ ਬਾਰੂਵਾਂ ਜੱਥਾ 17 ਅਗਸਤ 1924 ਨੂੰ, ਤੇਰ੍ਹਵਾਂ 18 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਚੌਧਵਾਂ 15 ਦਸੰਬਰ 1924, ਪੰਦ੍ਰਵਾਂ ਪਹਿਲੀ ਮਾਰਚ 1925, ਸੋਲਵਾਂ 17 ਅਪਰੈਲ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੋਂ ਚੱਲਕੇ ਅਨੇਕ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਦੀ ਗੁਜਰਦੇ ਹੋਏ ਜੈਤੋ ਪੁਜਕੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। 27 ਅਪਰੈਲ, 1925 ਨੂੰ 101 ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਸਪੈਸ਼ਲ ਜੱਥਾ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਲਾਇਲਪੁਰ ਜਾ ਕੇ, ਉਥੋਂ ਪੜਾਓ ਪੜਾਈਂ ਜੈਤੋ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਇਤਲਾਹ ਮਿਲੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਉਠਾ ਲਈ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਜੱਥੇ ਨੇ ਉਥੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਪਹਿਲਾ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪਾਠ ਦੇ ਭੋਗ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਸੰਘਾਈ ਵਾਲਾ ਜੱਥਾ ਜੈਤੋ ਪੁੱਜਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 14 ਸਤੰਬਰ 1923 ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੰਗਸਰ ਅੰਦਰ ਖੰਡਤ ਕੀਤੇ

ਗਏ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਲਈ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਇਕ ਸਾਲ ਅਤੇ ਦਸ ਮਹੀਨੇ ਅਣਥੱਕ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲਣੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਤੇ ਫਟੜ ਹੋਏ, ਕਈ ਅੰਗਰੀਨ ਹੋ ਕੇ ਉਮਰ ਭਰ ਲਈ ਨਕਾਰੇ ਹੋ ਗਏ, ਅਨੇਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਤੇ ਘਰ ਘਾਟ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਬੰਧਤ ਰਿਆਸਤਾਂ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਅਨੇਕ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੇ ਸਰਦਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਅੱਡ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਜੋ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਸਹਿਣੀਆਂ ਪਈਆਂ, ਮਾਰ ਕੁਟਾਈਆਂ ਅਤੇ ਭੁੱਖਾਂ ਭੋਗਣੀਆਂ ਪਈਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਵਰਨਣ ਕਰਨਾ ਭੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਮੋਰਚਾ ਪੌਣੇ ਦੋ ਸਾਲ ਤੋਂ ਉਪਰ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਠ ਕਰਨ ਲਈ ਭੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ ਸੀ, ਲਗਾਤਾਰ 101 ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਣ ਅਤੇ ਸੋਧੇ ਅਰਦਾਸੇ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਸਦਕਾ ਤੋੜ ਨਿਬਾਹਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਦੀ ਅਹੂਤੀ ਪਾਈ, ਫੱਟੜ ਹੋਏ, ਮਾਰਾਂ ਸਹੀਆਂ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਲਈ ਨਕਾਰੇ ਹੋ ਗਏ, ਘਰ ਘਾਟ ਆਦਿ ਬਰਬਾਦ ਕਰਾਇਆ, ਦੇਸ਼ ਬਦਰ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਾਸੂਮ ਬੀਬੀਆਂ ਦੇ ਸਦਾ ਲਈ ਸੁਹਾਗ ਲੁੱਟੇ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਿਰਧ ਪਿਤਾ ਮਾਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸਾਰ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਾ ਰਿਹਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਤੋਂ ਪਿਤਾ ਵਾਲਾ ਸਾਇਆ ਸਦਾ ਲਈ ਉਠ ਗਿਆ, ਜੋ ਘਰ ਉਮਰ ਭਰ ਲਈ ਮਰੀਜ਼ਖਾਨੇ ਬਣ ਗਏ, ਜੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੱਕ ਰੋਟੀ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਆਤੁਰ ਹੋ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹੜੀ ਕਲਮ ਹੈ, ਜੋ ਚਿਤਰ ਸਕੇ? ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਸੱਤਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਅੱਗੇ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਵਰਗੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਝੁਕਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਉਤਰ ਸ੍ਰੀ ਸੀ. ਐਫ. ਐਂਡ੍ਰੀਊਜ਼ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸਰੋਜਨੀ ਨੈਡੂ ਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਉਂ ਹੈ : “ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ... ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਆਦਮੀ ਦਾ ਇਹ ਨਿਸਚਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਆਪ ਵਾਹਿਗੁਰੂਪ੍ਰਤੀ ਅਰਪਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।” -ਐਂਡ੍ਰੀਊਜ਼ “ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਭੇਦ ਜਥੇਬੰਦੀ ਤੇ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਹੈ।” -ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਨਾਇਡੂ - ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ

ਸਾਕਾ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ

ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਸਤਿਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਸਥਾਨ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਥਾਂ ਹੈ। ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਕਾ ਜੋ ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜਸੀ ਸੁਆਰਥਾਂ ਲਈ ਢਾਲ ਲਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲੜਨ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਪਸਾਰ ਲਈ ਵਰਤ ਸਕਣ। ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਗੈਰਾ ਦੀ ਵਫਾਦਾਰੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਤਾਲੇ ਲਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਕੁੱਟ-ਕੁੱਟ ਕੇ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤਾਂ ਆਏ ਹੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਪਸ਼ੀਨ ਗੋਈ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਹਨ। ਮੈਕਾਲਿਫ ਨੇ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ 'ਸਿੱਖ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਫਾਦਾਰੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਮੁਖਤਲਿਫ ਪੇਸ਼ੀਨਗੋਈਆਂ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਫਾਦਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਉਹ ਹੋਵੇ ਜਿਹੜਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਵੇ। ਗੌਰਮਿੰਟ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨਾਲ ਬੜੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤਾਕਤ ਤੇ ਦੌਲਤ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੋ ਗੌਰਮਿੰਟ ਨੇ ਲਗਾਤਾਰ ਇਸ ਦੌਲਤ ਤੇ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਮਕਸਦਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ। ਹਾਲਤ ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਨਿਘਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਤੋਂ ਬਾਗੀ ਸਨ, ਪੁਜਾਰੀ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਤੋਂ ਪਤਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਫਤਵੇ ਦੇਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਖੌਤੀ ਅਛੂਤਾਂ ਤੋਂ ਸਿੰਘ ਸਜ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆ ਦੇ ਅਰਦਾਸੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਐਂਗਲੋ-ਇੰਡੀਅਨ ਹਾਕਮ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਭੱਜੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰੋਪਾਉ ਦੇਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰਾਜ ਦੇ ਪੂਰੇ ਵਫਾਦਾਰ ਅਤੇ ਤਾਬਿਆਦਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡਦੇ ਸਨ। ਪੂਜਾ ਦਾ ਧਾਨ ਖਾ-ਖਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਗੈਰਤ ਤੇ

ਅਣਖ ਮਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ, ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਤੇ ਲੰਗਰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਝੋਲੀ ਚੁੱਕ ਮਹੰਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਨੇ ਸਾਧਾਂ (ਮਹੰਤਾਂ) ਨੂੰ ਐਸ਼ ਪ੍ਰਸਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਰਮਸਾਲਾਵਾਂ (ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ) ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਰਾਮਦਾਇਕ ਘਰ ਬਣਾ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਬੈਠੇ। ਇਹ ਸੀ ਛੋਟੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਵੱਡੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਮਹੰਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਗਏ। ਸੰਗਤ ਦੇ ਮਹੰਤ ਨੂੰ ਚੁਣਨ ਦਾ ਹੱਕ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਐਗਜ਼ੈਕਟਿਵ ਤੇ ਮਾਲੀਆ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਖੋਹ ਲਏ ਤੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਇਮਦਾਦ ਨਾਲ ਮਹੰਤ ਜ਼ਮੀਨਾਂ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਹ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਅਸਰ ਰਾਹੀਂ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਮਹੰਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਹੁਣ ਆਉ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੀਏ। ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਮਹੰਤ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋਵੇਂ ਮਹੰਤ ਸ਼ਰਾਬੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਈ ਗੁਪਤ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਰ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ। ਇਹ ਗੁੰਡਿਆਂ, ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਤੇ ਭੰਗੀਆਂ ਪੋਸਤੀਆਂ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼-ਗਾਹ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮਹੰਤ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਨੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਭਾਲਣ ਵੇਲੇ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਬਚਨ ਕੀਤੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਮਹੰਤ ਵਾਲੇ ਕੁਚਾਲੇ ਅਤੇ ਕੁਕਰਮ ਛੱਡ ਦੇਵੇਗਾ ਅਤੇ ਜੇ ਉਸ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਕੋਈ ਕਸੂਰ ਸਾਬਤ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦੇਵੇਗਾ। ਪਰ ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਮਹੰਤ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਅਗੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਮਿਰਾਸਨ ਨੂੰ ਘਰ ਪਾ ਲਿਆ, ਫਿਰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ

ਵੇਸ਼ਵਾਵਾਂ ਮੰਗਵਾਈਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਚ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਰਾਏ। ਮਹੰਤ ਦੀ ਇਸ ਹਰਕਤ ਨੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਗੁੱਸੇ ਦੇ ਭਾਂਬੜ ਬਾਲ ਦਿਤੇ। ਅਖਬਾਰਾਂ, ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬੇਅਦਬੀ ਤੇ ਇਖਲਾਕ-ਰਹਿਤ ਕਰਤੂਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਮਤੇ ਪਾਸ ਕੀਤੇ। ਗੌਰਮਿੰਟ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਖਬਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਪਰ ਉਹ ਚੁਪ ਬੈਠੀ ਰਹੀ। 1918 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਿੰਧ ਤੋਂ ਆਏ ਯਾਤਰੂ ਦੀ ਲੜਕੀ ਦੀ ਪਤ ਲੁਟੀ ਗਈ। ਇਸੇ ਸਾਲ 6 ਬੀਬੀਆਂ ਦੀ ਜੋ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਦੇ ਦਿਨ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਈਆਂ ਸਨ, ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਇੱਜ਼ਤ ਲੁੱਟੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਸੈਂਕੜੇ ਕੁਕਰਮ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਅਕਤੂਬਰ 1920 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਧਾਰੋਵਾਲ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਭਰਵਾਂ ਦੀਵਾਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮਹੰਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਮਹੰਤ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਤਾਂ ਇੱਕ ਨਰਕੀ ਮਸੰਦ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਲੱਖ ਤੋਂ ਉਪਰ ਸਲਾਨਾ ਦੀ ਜਗੀਰ ਸੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਤੇ ਪੂਜਾ ਦਾ ਰੁਪਇਆ ਬੇ-ਹਿਸਾਬ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਕੁੱਝ ਬੇਦੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਉਸ ਦੀ ਪਿੱਠ ਤੇ ਸਨ। ਮਹੰਤ ਨੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਠਾਨ ਲਈ। ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ, ਗੁੰਡਿਆਂ ਤੇ ਮਾਰਖੋਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬਾਂ ਤੇ ਤਨਖਾਹਾਂ ਦੇ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅੰਦਰ ਰੱਖ ਲਿਆ ਅਤੇ ਜਨਮ-ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਜੰਗੀ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਬਾਬਾ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਬੰਦੇ ਉਹਦੇ ਮਸ਼ੀਰ ਤੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਬਣ ਗਏ। ਰਾਂਝਾ-ਰਿਹਾਣਾ ਜਿਹੇ ਦਸ ਨੰਬਰੀਏ ਬਦਮਾਸ਼ ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਇੱਕ ਇਸਮਾਈਲ ਭੱਟੀ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਗੰਢ ਲਿਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹਨਾਂ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਜਨਮ-ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਛੱਵੀਆਂ, ਕੁਹਾੜੇ, ਟਕੂਏ ਆਦਿ ਹਥਿਆਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਭੱਠੀਆਂ ਚਾਲੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਬੰਦੂਕਾਂ, ਪਿਸਤੌਲਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਅਸਲਾ ਮੰਗਵਾ ਲਿਆ। ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਦੇ ਪੀਪੇ ਰੱਖੇ ਗਏ। ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਛੱਤ ਉੱਤੇ ਲਗਵਾਏ ਗਏ। ਫਾਟਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਮੋਰੀਆਂ ਰੱਖ ਕੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਚਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਇੰਤਜਾਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਨਵੰਬਰ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ

ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਿਹਾੜੇ ਤੋਂ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹੰਤ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਕੋਈ ਚਾਰ ਕੁ ਸੌ ਚੰਗੇ ਲੜਾਕੂ ਬੰਦੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲਏ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅੰਦਰ ਵੜਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਧਾਰੋਵਾਲ ਬਾਰ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਪ੍ਰਮੰਨਿਆ ਪੰਥ ਦਰਦੀ ਸੀ। ਓਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੁੱਝ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਹੰਤ ਦੇ ਕਾਤਲਾਨਾ ਇਰਾਦਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਬੱਬੀ ਉਸ ਦਿਨ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤੇ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਦਾ ਸੁਪਰਿੰਟੈਂਡੈਂਟ ਵੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅੰਦਰ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਸ ਦਿਨ ਜਥੇ ਸਮੇਤ ਬਚ ਗਏ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਅਫਸਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਹੰਤ ਵੱਲੋਂ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੈਣ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਕਤਲ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਈ ਤਾੜਨਾ ਨਾ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਮਹੰਤ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਦੇ ਭੈੜੇ ਆਚਰਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਕਰਤੂਤਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਪੰਥਕ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਸਭ ਦੀ ਇੱਛਾ ਬੜੀ ਤੀਬਰ ਸੀ। ਮਹੰਤ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਥੇਦਾਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਤੇ ਸ੍ਰ. ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਵਕੀਲ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਦਾ ਕਾਫੀ ਭਾਗ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮਹੰਤ ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਗਠਜੋੜ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਵਾਰ ਟਾਲ ਮਟੋਲ ਕਰਦਾ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਤ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ 5-6 ਮਾਰਚ 1921 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਪੰਥਕ ਮੁਖੀਆਂ ਤੇ ਕੁੱਝ ਕੌਮੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਇਕਤਰਤਾ ਬੁਲਾਈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਪਰੋਗਰਾਮ ਮਹੰਤ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਹੀ ਬਣਿਆ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਮਹੰਤ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮਸ਼ਵਰੇ ਨਾਲ ਅੰਦਰਖਾਨੇ ਹੋਰ ਹੀ ਮਸੌਦੇ ਪਕਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰਾਂ, ਖਾਸ ਕਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਮਿ: ਕਿੰਗ ਦੀ ਵੀ ਵੱਡੀ ਸ਼ਹਿ ਸੀ। ਮਿਸਟਰ ਕਿੰਗ ਨੇ ਇੱਕ ਫਿਰਤੂ ਚਿੱਠੀ ਕੱਢ ਕੇ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਹੌਂਸਲਾ ਅਫਜ਼ਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਕਰੇਗੀ। ਮਿਸਟਰ ਕਿੰਗ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਗੁਪਤ ਚਿੱਠੀ ਮਿਤੀ 18-12-1920 ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਕਾਪੀ ਇੰਡੀਅਨ ਹਾਊਸ ਲੰਡਨ ਦੀ

ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਆਰਮਸ ਡੀਲਰ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਗਈ ਕਿ ਮਹੰਤ ਨਰੈਣ ਦਾਸ ਨੂੰ ਅਸਲਾ, ਬੰਦੂਕਾਂ ਆਦਿ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਮਹੰਤ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਸੀ ਕਿ 5-6 ਮਾਰਚ ਨੂੰ, ਜਦੋਂ ਪੰਥਕ ਮੁਖੀ ਤੇ ਲੀਡਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ, ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਪਾਸੋਂ ਹਮਲਾ ਕਰਵਾ ਕੇ ਨਵੀਂ ਉਠ ਰਹੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਆਪ ਲਾਂਭੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਸੁੱਟ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਮਹੰਤ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮਝੈਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਤੇ 28 ਪਠਾਣ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਲ ਜਥੇ ਬਾਰ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲਾਇਲਪੁਰ ਸਾਂਗਲ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਆਬਾਦੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਖਰਾ ਸੌਦਾ ਬਾਰ ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੇਖੂਪੁਰਾ ਤੇ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਆਦਿ ਦੇ ਵਾਸੀ ਵਿਰਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਜੱਥਾ ਸੀ (ਜਿਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 24-12-1920 ਨੂੰ ਹੋਈ ਤੇ ਜਿਸਦੇ ਪਹਿਲੇ ਜਥੇਦਾਰ ਭਾਈ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਸਨ)। ਇਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪੰਥਕ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ 6 ਮਾਰਚ 1921 ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਲਈ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਲੰਗਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਧਾਰੋਵਾਲ, ਸ੍ਰ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਸਾਂਗਲਾ, ਸ੍ਰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ, ਸ੍ਰ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਅਤੇ ਸ੍ਰ. ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਟਾ, ਦਾਣਾ, ਰੁਪਇਆ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਲੰਗਰ ਤੇ ਹੋਰ ਸਬੰਧਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ। ਮਹੰਤ ਨੂੰ ਲੱਗਭੱਗ ਸਭ ਬੇਦੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਹਾਸਲ ਸੀ। ਸ੍ਰ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਬੇਖਰੀਦ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਕੌਂਸਲ ਵਿੱਚ ਮਾਲ ਮੰਤਰੀ ਸੀ। ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਸਰਕਾਰ ਪੱਖੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਭੰਡਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਮੈਂਬਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨਾਲ ਨਰੜੇ ਹੋਏ ਸਨ— ਸ੍ਰ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ (ਅਟਾਰੀ) ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ। ਮਹੰਤ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਤੋਂ ਵੀ ਮਦਦ ਮੰਗੀ ਪਰ ਗੱਲ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹੀ। ਮਹੰਤ ਬੜਾ ਸਿਆਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਮਾਹਰ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਹ ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਮਾਰ ਮੁਕਾਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਚਲਾਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇਹ ਸੁਲ੍ਹਾ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ 14 ਦਸੰਬਰ 1920 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖਪੁਰੇ ਸ੍ਰ. ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਵਕੀਲ ਦੀ ਕੋਠੀ ਹੋਣੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਉਥੇ ਮਹੰਤ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਪੁੱਜਾ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ 15 ਦਸੰਬਰ 1920 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਆ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਪਰੰਤੂ ਇਥੇ ਵੀ ਮਹੰਤ ਨਾ ਆਇਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਝੱਬਰ ਜੀ ਦਾ ਸੂਹੀਆ ਸ੍ਰ. ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਭੇਜੀਆਂ ਪਿੰਡ, ਜ਼ਿਲਾ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ (ਜੋ ਸ੍ਰ. ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਫਰਜ਼ੀ ਮੁਨਸ਼ੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਮਹੰਤ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਖਬਰ ਝੱਬਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ) ਆਇਆ ਤੇ ਉਸ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕੱਲ ਰਾਤ ਮਹੰਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਮਗਲੀ ਵਾਲੇ ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗੁਪਤ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਥੰਮਨ ਦਾ ਮਹੰਤ ਅਰਜਨ ਦਾਸ, ਬਘਿਆ ਵਾਲੇ ਦਾ ਜਗਨ ਨਾਥ ਅਤੇ ਮਾਨਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਬਸੰਤ ਦਾਸ ਤੇ ਚਾਰ ਪੰਜ ਮਾਝੇ ਦੇ ਜੱਟ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਨੇ ਮਾਝੇ ਦੇ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਡੇਢ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਦੇਣਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਝੇ ਦੇ 12 ਭਗੋੜੇ ਕਾਤਲ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ 6 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਪੁਜਣਗੇ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਪੰਥਕ ਮੁਖੀਆਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਹ ਅਚਾਨਕ ਹੱਲਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਪੈ ਜਾਣਗੇ, ਸਭ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਘੋੜੇ ਭਜਾ ਜਾਣਗੇ। ਮਹੰਤ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਦਮੀ ਫੜ੍ਹ ਲੋ, ਫੜ੍ਹ ਲੋ, ਮਾਰ ਗਏ, ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨਗੇ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸ੍ਰ. ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ੍ਰ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨਿਵਾਸੀ ਝੱਬਰ ਪਿੰਡ ਰਾਹੀਂ ਝੱਬਰ ਜੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਨੇ ਝੱਬਰ ਜੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਝੱਬਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਖੀ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ 19-20 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਸਨਾਤਨ ਸਿੱਖ ਕਾਨਫਰੰਸ ਹੋਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹੰਤ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਹੈ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਾਰ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਮੁਖੀ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ, ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਲਾਇਲਪੁਰ ਤੋਂ ਭਾਈ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਚੱਕ ਨੰਬਰ 204 ਅਤੇ ਸੰਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ 20 ਫਰਵਰੀ 1921 ਈਸਵੀ ਨੂੰ 4-5 ਹਜ਼ਾਰ ਦਾ ਜੱਥਾ ਲੈ ਕੇ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਪੁਜਿਆ ਜਾਵੇ। ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਜੱਥੇ ਨੇ ਧਾਰੋਵਾਲ ਤੋਂ ਚਲਕੇ ਝੱਬਰ ਦੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ

ਤੋਂ ਪੰਜ ਮੀਲ ਦੂਰ ਚੰਦਰ ਕੋਟ ਦੀ ਝਾਲ 'ਤੇ ਮਿਲਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਲਾਇਲਪੁਰ ਤੋਂ ਆਏ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ 20 ਫਰਵਰੀ ਸਵੇਰੇ 4 ਵਜੇ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲਾਗੇ ਭੱਠਿਆਂ 'ਤੇ ਮਿਲਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਪੰਜ ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਪੁੱਜਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਤੋਂ ਗੁਪਤ ਹੀ ਰਹੇ, ਕਿਉਂਕਿ 6 ਮਾਰਚ ਵਾਲੇ ਇਕੱਠ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਣੀ। ਪਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ੍ਰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ ਨੂੰ ਜੋ ਲਾਇਲਪੁਰ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ 19 ਫਰਵਰੀ ਸਵੇਰੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਚੁਹੜਕਾਣੇ ਤੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹੋਏ ਸ੍ਰ. ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੈ ਚੱਕ ਵਾਲੇ ਹੱਥੀਂ ਝੱਬਰ ਜੀ ਨੂੰ ਜੱਥਾ ਨਾ ਲੈ ਜਾਣ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਲਾਹੌਰ ਪੁਜ ਕੇ ਉਥੋਂ ਇਸ ਕੰਮ ਹਿਤ ਭਾਈ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਸ੍ਰ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਝਬਾਲ ਨੂੰ ਚੁਹੜਕਾਣੇ ਭੇਜਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ

ਤਕ ਵਿਰਕੈਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਉਥੇ ਪੁਜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਸੰਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਲਾਇਲਪੁਰ ਤੋਂ 60 ਸਿੰਘਾਂ ਸਮੇਤ ਪੁੱਜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜੱਥਾ ਸ਼ਾਮ ਪਈ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜੋ ਇਥੋਂ 15 ਕੋਹ ਹੈ, ਤੁਰਨ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿੱਚ ਸੀ ਕਿ ਭਾਈ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀਂ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਲੰਮੀ ਵਿਚਾਰ ਮਗਰੋਂ ਸੰਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਝੱਬਰ ਸਾਹਿਬ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਪੰਥਕ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਕੇ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਜੱਥਾ ਲੈ ਗਏ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਪੰਥ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦੇਣਦਾਰ ਹੋਵੋਗੇ'। ਝੱਬਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਫੈਸਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇਕਰ ਜਥੇਦਾਰ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਪੁੱਜ ਗਏ ਤਾਂ ਜੋ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਦਾ ਕੌਣ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੋਵੇਗਾ? ਭਾਈ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈ ਲਈ। ਅਖੀਰ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਗਈ ਜਿਸ ਉਤੇ ਭਾਈ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਝਬਾਲ ਆਦਿ 6 ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ ਤੇ ਚਾਰ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਭਾਈ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਸਨ, ਜਥੇਦਾਰ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਤੁਰ ਪਏ। ਇਹ ਚੰਦਰ ਕੋਟ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਜਥੇ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਫਿਰਦੇ ਰਹੇ। ਜੋ ਜਥੇ ਜਾਂ ਇਕੱਲੇ ਦੁਕੱਲੇ ਸਿੰਘ ਮਿਲ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਜਾਣੋਂ ਵਰਜਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਥਾ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮਿਲਿਆ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਇਹ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਲਾਗੇ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਇਥੇ ਵੀ ਜਥੇ ਦੇ ਆਉਣ ਦੇ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅਖੀਰ ਭਾਈ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰ. ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਗਏ ਅਤੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਜਥੇ ਦੀ ਭਾਲ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਰਾਹਾਂ 'ਤੇ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਥਾ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੋਂ 19 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਜਥੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਸਿਰ ਲਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਸਿੰਘਣੀਆਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿੰਘਣੀ ਵੀ ਸੀ) ਸਨ। ਇਹ ਜਥਾ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਨਜਾਮਪੁਰ, ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ, ਪੰਨੂਵਾਲ ਚੇਲਾਵਾਲ, ਠੋਠੀਆਂ, ਮੂਲ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ ਆਦਿਕ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੋਹਲਣ ਵਿਖੇ, ਜੋ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਕੇਵਲ 6 ਮੀਲ ਦੂਰ ਹੈ, ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਪੁੱਜਣ ਤੀਕ ਇਸ ਵਿਚ 150 ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਚੰਦਰ ਕੋਟ ਤੋਂ ਝੱਬਰ ਦੇ ਜਥੇ ਦੀ ਖਬਰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦਿਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਮਿਥਿਆ ਕਿ ਜਦ ਅਸੀਂ ਸੁਭ ਕੰਮ ਲਈ ਹੀ ਆਏ ਹਾਂ ਤਾਂ ਢਿਲ ਕਰਨੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ। ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਜਥੇਦਾਰ ਨੇ ਕੋਟ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿੱਚ ਇਕ ਥਾਂ ਜਥੇ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘਾਂ ਪਾਸੋਂ ਹੱਥ ਨਾ ਉਠਾਉਣ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਲਿਆ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਅਗੋਂ ਵਧਕੇ ਜਦ ਜਥਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਅਧ ਕੁ ਮੀਲ ਤੇ ਭਠਿਆਂ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਜਥੇਦਾਰ ਜੀ (ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਜੀ) ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿੰਘਣੀ ਬੀਬੀ ਇੰਦਰ ਕੌਰ ਅਤੇ ਦੋ ਹੋਰ ਬੀਬੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਤੰਬੂ ਸਾਹਿਬ ਵਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿਚੋਂ 18 ਰੁਪਏ ਬੀਬੀ ਇੰਦਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਿਛੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਾ ਦੇਣਗੀਆਂ। ਜਥੇਦਾਰ ਨੇ ਸੰਖੇਪ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧਿਆ: 'ਹੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਤੇਰੇ ਦਰ ਦੇ ਕੂਕਰ ਤੇਰੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਏ ਹਾਂ ਤੇ ਇਰਾਦਾ ਧਾਰਿਆ ਏ ਤੇਰੇ ਦਰਬਾਰ ਅੰਦਰ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖੂਨ ਨਾਲ ਧੋਣ ਦਾ। ਤੂੰ ਬਲ ਬਖਸ਼, ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਇਰਾਦੇ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਈਏ।'

ਜਥਾ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਹੀ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਈ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭੋਜੀਆਂ ਵਾਲੇ, ਜੋ ਜਥੇ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਥੇ ਪੁਜ ਗਏ ਅਤੇ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਚੇ ਸੌਦੇ ਤੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਦਸਤਖਤਾਂ ਵਾਲੀ ਚਿੱਠੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਜਥਿਆਂ ਦੇ ਰੁਕ ਜਾਣ ਦੀ ਖਬਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੇ ਜਥੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜਬ ਕਿਸਮ ਦੀ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਾਲਾਤ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਪਰ ਭਾਈ ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਹੁਣ ਸੋਚਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਖਾਤਰ ਲਗਾ ਦੇਣ ਦਾ ਬਚਨ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਇਹੋ ਇਰਾਦਾ ਧਾਰ ਕੇ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਤੁਰੇ ਸਾਂ ਕਿ ਅਸਾਂ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੋ ਅਰਦਾਸ ਤੁਸਾਂ ਹੁਣੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਬਚਨਾਂ ਤੋਂ ਫਿਰਨਾ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਕੋਈ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਤੁਰੇ ਜਾਂ ਨਾ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਿੱਧਾ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਇਉਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਭਾਈ ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਵੱਲ ਵਗ ਤੁਰੇ। ਫੇਰ ਕੌਣ ਸੀ ਜੋ ਪਿਛਾਂਹ ਹਟਦਾ? ਚੋ: ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੋ ਬੁਚੀਆਣੇ ਵਲੋਂ ਕਈ ਜਥਿਆਂ ਨੂੰ ਮੋੜਦੇ ਹੋਏ ਠੀਕ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਇਥੇ ਪੁਜੇ ਸਨ, ਦੌੜ ਕੇ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਫਾ ਮਾਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲੈਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਜਥੇਦਾਰ ਜੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਾ ਸਕੇ। ਮ ਹੰ ਤ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਸਨਾਤਨ ਸਿੱਖ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, 19 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ 3-44 ਦੀ ਗੱਡੀ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਸੀ। ਗੱਡੀ ਚੱਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਚੂਹੜੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਜਾ ਖਬਰ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜਥਾ ਬੁਚਿਆਣਾ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹੰਤ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਉਸ ਤਿਆਰੀ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਈ। ਉਸਨੇ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਟੱਬਰ ਦੇ ਬੰਦੇ ਲਾਹੌਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਰੁਪਇਆ ਪੈਸਾ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਸਨੇ ਕਸੂਰ ਦੇ ਥਾਣੇ ਵਿੱਚ ਦਸ ਨੰਬਰੀਏ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ-ਰਿਹਾਣਾਂ, ਅਮਲ, ਕੁੰਦੀ, ਵਸਾਖੀ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹਾਜ਼ਰੀਆਂ ਲਵਾਉਣ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਵੀ ਕਰ ਛੱਡਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੋਜੀਸ਼ਨ ਸਾਫ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਜਤ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਣ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਾਤਲ ਆਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਤਾਂ ਉਸ ਦਿਨ

ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਬਾਹਰ ਤਲਾਬ 'ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕੋਈ 5-45 ਅਤੇ 6 ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਿੰਘ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋਏ। ਮਹੰਤ ਦੇ ਗੁੰਡੇ ਤੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਅੱਗੇ ਤਿਆਰ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਅੰਦਰ ਪੁੱਜਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਜਥੇਦਾਰ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜਥੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਥਾਉਂ-ਥਾਈਂ ਡਿਊਟੀਆਂ ਦੀ ਸੌਂਪਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਆਪ ਕੁੱਝ ਸਿੰਘਾਂ ਸਮੇਤ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਚੌਖੰਡੀ (ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਸਥਾਨ) ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ। ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਿੰਘ ਹੇਠ ਬੈਠ ਗਏ ਅਤੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਹੰਤ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਆਪਣੇ ਦਖਣ ਦੀ ਗੁੱਠ ਵਾਲੇ ਮਕਾਨ (ਮਹਿਮਾਨ ਖਾਨੇ) ਦੇ ਚੁਬਾਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ ਸਾਰੇ ਕੌਤਕ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀਆਂ ਰਾਂਝਾ, ਰਿਹਾਣਾ, ਮਾਛੀ ਅਤੇ ਪਠਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿੱਥੀ ਹੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅੰਦਰ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੇ ਸਾਧੂ ਆਦਿ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਉਹ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਖਿਸਕ ਗਏ। ਗੇਟ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਕ ਦਮ ਅਹਾਤਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਦੇ ਦਖਣ ਦੀ ਬਾਹੀ ਦੇ ਕਮਰਿਆਂ ਉਪਰੋਂ ਗੋਲੀਆਂ ਚੱਲਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਮਿੰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਜੋ ਚੌਖੰਡੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸਨ ਅਤੇ ਛੱਤਾਂ ਤੋਂ ਗੋਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਫੁੰਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਭਾਈ ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਜੋ ਦਖਣੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਡਿਊਟੀ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਉਪਰੰਤ ਮਹੰਤ ਦੇ ਆਦਮੀ ਬੰਦੂਕਾਂ, ਬਰਛੀਆਂ, ਗੰਡਾਸੇ ਲਈ ਅੰਦਰ ਨੂੰ ਹੇਠ ਉਤਰੇ ਅਤੇ ਚੌਖੰਡੀ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਰਸਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਅੰਦਰ ਬੈਠੇ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਫੱਟੜ ਜਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਈ ਗੋਲੀਆਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਸਾਹਮਣੀ ਦੀਵਾਰ ਨਾਲ ਵਜਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਅੱਜ ਤੱਕ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਫਟੜ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਖੂਨ ਦੇ ਪਰਨਾਲੇ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਚਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਅੰਦਰ ਲਗਾਤਾਰ ਗੋਲੀ ਚਲਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਤੱਕ ਸੁਣੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ, ਜਥੇਦਾਰ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ੍ਰ. ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣੀਆਂ। ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਬੈਠੇ ਸੁਣੀਆਂ। ਸੁਣਦੇ ਸਾਰ ਭਾਈ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਉੱਠ ਨੱਸੇ। (ਭਾਈ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀਂ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੱਥੇ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੋੜਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਈ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਦਸਣ ਲਈ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਕਾਰਖਾਨੇ ਪੁੱਜੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਾਲਾਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦਸ ਹੀ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਗੋਲੀ ਚਲਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਨੀਂ ਪਈ।) ਭਾਵੇਂ ਸ੍ਰ. ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਰੋਕਿਆ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਨਾ ਸੁਣੀ। ਭਾਈ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਦਸਣੀ ਬਹੁਤ ਕਠਨ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਖਰੇ ਸੌਦੇ ਬਚਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਜੱਥੇ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲੈਣਗੇ। ਭਾਈ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਸੁਰਖਰੂ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੋਂ ਸ੍ਰ. ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਨੱਸਿਆ। ਮਹੰਤ ਆਪ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਦੋਵੇਂ ਦਰਸ਼ਨੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਮੂਹਰੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਹੰਤ ਦੀ ਚੰਡਾਲ ਜੁੰਡਲੀ ਦਾ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਨਵੇਂ ਸਿੰਘਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਜਾਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਜੀ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਮਹੰਤ ਨੂੰ ਆਖਿਆ, ‘ਨਾ ਕਰੋ ਕਤਲ! ਬੰਦ ਕਰੋ ਕਤਲੇਆਮ, ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੰਥ ਤੋਂ ਮੁਆਫੀ ਦੁਆ ਦਿਆਂਗਾ।’ ਪਰ ਉਥੇ ਤਾਂ ਮਹੰਤ ਅੰਨ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਭਾਈ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਿਸਤੌਲ ਦੀ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਹੰਤ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਸ੍ਰ. ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੀ ਟੁਕੜੇ-ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ 5-6 ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਹੀ ਲਗਦੇ ਘੁਮਿਆਰਾਂ ਦੀਆਂ ਭੱਠੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਚੌਖੰਡੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੁੱਝ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਜੋ ਕੁੱਝ ਫੱਟੜ ਪਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 25 ਕੁ ਸਿੰਘ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ, ਉਥੇ ਵੀ ਮਹੰਤ ਦੀ ਧਾੜ ਨੇ ਗੋਲੀਆਂ, ਟਕੁਏ ਲਾਠੀਆਂ ਅਤੇ ਇੱਟਾਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਬਾਹਰੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜੈਕਾਰੇ ਛੱਡਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁੰਡਿਆਂ ਤੇ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦਰਸ਼ਨੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਗੇਟ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਟੁਟ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਜਾ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਹੰਤ ਖੁਦ ਇਸ ਕਤਲੇਆਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਚਾਦਰ ਲਪੇਟੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਘੋੜੇ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ, ਕਦੇ ਇਧਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਦੇ ਉਧਰ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਆਖ ਰਿਹਾ

ਸੀ, “ਕੋਈ ਕੇਸਾਂ ਵਾਲਾ ਸਿੱਖ ਜੀਉਂਦਾ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿਓ!” ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਿੰਘ, ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨਾਂ ਤੱਕ ਜੋ ਸਿੱਖ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੱਟੜਾਂ ਦੇ ਤੇ ਲੋਥਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਢੇਰ ਬਣਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਅੱਗ ਲਾ ਕੇ ਸਾੜੇ ਗਏ। ਇਕ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ ਨੂੰ ਜੰਡ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਤਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵਲਿਆ ਹੋਇਆ ਅਧਸਤਿਆਂ ਜੰਡ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਇਹ ਜੰਡ ਅੱਜ ਵੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਸਿੰਘ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਤਲੇਆਮ ਦੀ ਖਬਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਸਦੀਕ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਡਿਸਟਰਿਕਟ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਸਰਦਾਰ ਐਨ. ਐਸ. ਸੰਧੂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਖਾਸ ਆਦਮੀ 8-15 ਵਜੇ ਘੋੜੇ ਉਤੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਕੱਰੀ ਵੱਲ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਜੁ ਉਹ ਖੁਦ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਆ ਕੇ ਇਹ ਭਿਆਨਕ ਸਾਕਾ ਅਖੀਂ ਵੇਖ ਲਵੇ। ਡੀ.ਸੀ. ਦਾ ਬਾਰਾਂ ਮੀਲ ਨਨਕਾਣੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਮਾਂਗਟ ਵਾਲੇ ਵਿੱਚ ਮੁਕਾਮ ਸੀ। ਉਧਰ ਸ੍ਰ. ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੋਈ 9-15 ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸ੍ਰ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਰਾਹੀਂ, ਤਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਖਬਰਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ, ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਡੀ.ਸੀ. ਤੇ ਸੁਪਰਿੰਟੈਂਡੈਂਟ ਨੂੰ ਘੱਲੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਕੇਂਦਰਾਂ, ਖਾਸ ਕਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਖਬਰਾਂ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮਚ ਗਈ। ਡੀ.ਸੀ. ਕੱਰੀ ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ 12-30 ਵਜੇ ਦੁਪਹਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਮਹੰਤ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਫੌਜੀ ਦਸਤੇ ਘੱਲਣ ਵਾਸਤੇ ਉਤਲੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾਰਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇੱਕ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਸਬ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਦੋ ਵਜੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੱਗਾਂ ਨੂੰ ਬੁਝਾਇਆ ਗਿਆ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਫਟੜਾਂ ਨੂੰ ਢੂੰਡ-ਢੂੰਡ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਮੌਕੇ ਦਾ ਗਵਾਹ ਨਾ ਰਹੇ। ਇਸ ਸਾਕੇ ਦੇ ਫੌਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਉਣ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਦੇ ਰਸਤੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਰਾਤ ਦੇ ਕੋਈ ਸਵਾ ਨੌਂ ਵਜੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਕਿੰਗ ਅਤੇ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਪੁਲਿਸ ਇੱਕ ਸਪੈਸ਼ਲ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ 200 ਫੌਜੀ ਵੀ ਸਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹੰਤ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਦੇ ਹੋਰ ਉਸ ਦੇ ਪਿਠੂ ਅਤੇ 26 ਪਠਾਨ ਫੜ ਕੇ ਉਸ ਸਪੈਸ਼ਲ ਟਰੇਨ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ

ਘੱਲੇ ਗਏ। ਹੋਰ ਬਦਮਾਸ਼ ਇਸ ਅਰਸੇ ਵਿੱਚ ਨੱਸ ਭੱਜ ਗਏ ਸਨ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨੂੰ ਜੰਦਰੇ ਲਗਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। 20 ਤੇ 21 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਸ੍ਰ. ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਤਾਂ 20 ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਹੀ ਫੌਜੀਆਂ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਰਾਤ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। 21 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਆ ਅਤੇ ਸ੍ਰ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵੀ ਸਨ। 21 ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ 8 ਵਜੇ ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਸਾਰਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਭੂਮੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੇਸ ਤੇ ਕੰਘੇ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਡਿਗੇ ਪਏ ਸਨ। ਪੰਜ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਢੇਰ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਪਏ ਸਨ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਲੋਥਾਂ ਚੌਖੰਡੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਉਪਰਲੀ ਪਰਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਸਾਧੂ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਹੇਠਲੀ ਪਰਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪਈ ਸੀ। 56 ਖੋਪੜੀਆਂ ਢੇਰਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਹੇਠਲੀ ਪਰਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪਈ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਭੱਠੇ ਵਿੱਚੋਂ ਛੇ ਕੜੇ ਨਿਕਲੇ। ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕੋਈ 150 ਸਿੰਘ ਅੰਦਰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 86 ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਧਰ 20 ਫਰਵਰੀ ਸਵੇਰੇ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਆਈਆਂ ਤਾਰਾਂ ਤੋਂ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਖਰਾ ਸੌਦਾ ਚੂਹੜਕਾਣੇ ਵਿੱਚ ਜਥੇਦਾਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਨੂੰ, ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਸਾਕੇ ਦੀ ਇਤਲਾਹ ਮਿਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਖੱਰੇ ਸੌਦੇ 80-90 ਸਿੰਘ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧਿਆ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਾਸਤੇ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ। 40 ਕੁ ਸਿੰਘ ਘੋੜਿਆਂ 'ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਦੌੜਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਕੇ ਦੀ ਖਬਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਘੁੰਮ ਗਏ ਅਤੇ ਜਗ੍ਹਾ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਤੁਰ ਪਏ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਿਥੇ ਕਿਥੇ ਵੀ ਇਸ ਸਾਕੇ ਦੀ ਖਬਰ ਪਹੁੰਚੀ, ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਅਕਾਲੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਉਠ ਨੱਸੇ। 20 ਫਰਵਰੀ ਰਾਤ ਦੇ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਤੱਕ ਪੰਦਰਾਂ ਸੌ ਸਿੰਘ ਚੰਦਰ ਕੋਟ ਦੀ ਝਾਲ ਤੇ ਪੁੱਜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। 21 ਫਰਵਰੀ ਦੁਪਹਿਰ ਤੱਕ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬੀਬੀਆਂ ਅਤੇ ਬਿਰਧ ਵੀ ਸਨ। ਜਦ ਜੱਥਾ

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਦੋ ਮੀਲ ਦੂਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਜਥੇਦਾਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਖੜਾ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਹੀ ਸਿੰਘ ਅਗੇ ਆਉਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 2200 ਸਿੰਘ ਸਿਰ 'ਤੇ ਕਫਨ ਬੰਨ੍ਹ ਲਕੀਰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਥੇਦਾਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਨੇ ਦੋ-ਦੋ ਸੌ ਦੇ ਗਿਆਰਾਂ ਜਥੇ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਥਾਪ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਮਾਰਚ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਜਥੇਦਾਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਸਨ। ਇਸ ਜਥੇ ਦਾ ਹਰ ਇੱਕ ਸਿੰਘ ਛਵੀਆਂ, ਗੰਡਾਸੇ, ਸਫਾ ਜੰਗ, ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਜਾਂ ਡਾਂਗ ਨਾਲ ਹਥਿਆਰ ਬੰਦ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਐਸੀ ਕੋਈ ਸਹੁੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੁਕਾਈ ਗਈ ਕਿ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਆਏ ਹੀ ਮਰਨ-ਮਾਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾ ਕੇ ਸਨ, ਕਦ ਤੱਕ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਮਾਰਾਂ ਖਾਂਦੇ? ਸ੍ਰ. ਬ: ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਸਨ। ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਅਗੋਂ ਆ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਰੋਕਿਆ ਕਿ ਅਗੇ ਫੌਜ ਹੈ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨ-ਗੰਨਾਂ ਬੀੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਜਥੇਦਾਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਹੁਣ ਪਿਛੇ ਮੁੜਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ, ਅਸੀਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਲੈਣਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸਨਮੁਖ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ।” ਸ੍ਰ. ਬ: ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਗਿਆ। ਜਥੇਦਾਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਨੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਫਿਰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ - ਖਾਲਸਾ ਜੀ, ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਗੋਲੀ ਦੀ ਮਾਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜ ਗਏ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਗੋਲੀ ਚੱਲੇ, ਤੁਸਾਂ ਸਭ ਨੇ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਦੌੜ ਕੇ ਗੋਰਾ ਫੌਜ 'ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਣਾ ਹੈ। ਜੇ ਗੋਲੀ ਖਾ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪੈਣਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਏ ਰਹਿਣ ਦਿਓ। ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਜਾਓ ਅਤੇ ਹੱਥੇ ਹੱਥੀਂ ਗੋਰਿਆਂ 'ਤੇ ਪੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਮਸ਼ੀਨ ਗੰਨਾਂ ਖੋਹ ਲਵੋ। ਅਸੀਂ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧ ਕੇ ਤੁਰੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਾਂਗੇ ਜਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਵਾਂਗੇ। ਜਥੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੈਕਾਰਾ ਬੁਲਾਇਆ ਜੋ ਇਤਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਵਾਰ ਧਰਤੀ ਵੀ ਕੰਬਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਜਦ ਜਥਾ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਮਿਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਪੁਲਿਸ ਜਰਨੈਲ, ਫੌਜੀ ਜਰਨੈਲ, ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅਤੇ ਸ੍ਰ. ਬ. ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ, ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ੍ਰ. ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਵਾਲੇ ਸਨ।

ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਮਿਸਟਰ ਕੱਰੀ ਨੇ ਅਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਝੱਬਰ ਜੀ ਨੂੰ ਜਥੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ, ‘ਆਗੇ ਗੋਰਾ ਫੌਜ ਹੈ, ਅਗਰ ਆਪ ਅੱਗੇ ਬੜ੍ਹੇਗੋ ਤੇ ਗੋਲੀ ਚੱਲ ਜਾਏਗੀ।’ ਜਥੇਦਾਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘‘ਆਪ ਗੋਲੀ ਚਲਾਓ ਔਰ ਮੇਰੇ ਜਵਾਨਾਂ ਕੇ ਹਾਥ ਦੇਖੋ।’’ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਕੱਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘‘ਆਪ ਕੁੱਝ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰੋ, ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਕੀ ਚਾਬੀਆਂ ਕੱਲ ਸਵੇਰੇ ਮਿਲੇਂਗੀ’’ ਜਥੇਦਾਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘‘ਚਾਬੀਆਂ ਹੁਣੇ ਹੀ ਲੈਣੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੋਂ ਗੋਰਾ ਫੌਜ ਵੀ ਹੁਣੇ ਹੀ ਹਟੇਗੀ।’’ ਜਥੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਸੂਤ ਲਏ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ‘ਪਿਛੇ ਹੱਟ ਜਾਓ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇ ਅਸੀਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ।’’ ਫਿਰ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਕੱਰੀ ਨੇ ਦੋ ਮਿੰਟ ਵਿੱਚ ਹੀ ਚਾਬੀਆਂ ਜਥੇਦਾਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਦੇ ਹੱਥ ਫੜਾਈਆਂ ਔਰ ਫੌਜ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਹਟਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਹੀ 7 ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ੍ਰ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਮੁਖੀ ਸਿੰਘ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਤਾਲਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਅੰਦਰ ਗਏ ਅਤੇ ਜੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇਖਿਆ, ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਤਨੀ ਦੇਰ ਨੂੰ ਸ੍ਰ. ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੇ ਜਥੇ ਦੇ ਲੰਗਰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਤਹਿ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਵੇਰੇ 22 ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਏ ਜਾਣਗੇ। ਜਥੇ ਨੇ ਸਰਾਇ ਵਿੱਚ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਰਾਤ ਖੁਦ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਕੀਤੀ। ਰਾਤ ਭਰ ਹੋਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸਵੇਰ ਤੱਕ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੰਘ ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ’ਤੇ ਆ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। 22 ਫਰਵਰੀ, ਸਵੇਰੇ 11 ਵਜੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ। ਅੰਦਰ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਦੇਖ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਚੀਖਾਂ ਨਿਕਲ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਜੋ ਹਾਲਾਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਬਿਆਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਫਰਸ਼ ਲਾਲ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ, ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਅੱਧ-ਸੜੇ ਸਰੀਰ ਇਧਰ ਉਧਰ ਪਏ ਸਨ। ਤੇਲ ਦੇ ਪੀਪੇ ਸੜੇ ਪਏ ਸਨ। ਜਿਥੋਂ ਕਿੱਥੋਂ ਵੀ ਸੜੇ ਸਰੀਰ ਮਿਲੇ ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ। ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਕੋਲ ਘੁਮਿਆਰਾਂ ਦੀਆਂ ਭਠੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ੍ਰ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ੍ਰ. ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਰੀਰ ਕਢਿਆ

ਗਿਆ। ਇਸੇ ਵੇਲੇ ਸ੍ਰ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਦੀ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੋਂ ਤਾਰ ਆਈ ਕਿ ਗਵਰਨਰ ਮੈਕਲੈਗਨ ਸਾਕੇ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੇਖਣ ਲਈ 23 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਪੁੱਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅਥਵਾ 23 ਫਰਵਰੀ ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਪੰਜਾਬ ਸਮੇਤ ਕਈ ਹੋਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਅਤੇ ਕੌਂਸਲਰ ਸ੍ਰ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ, ਲਾਲਾ ਹਰਿਕਿਸ਼ਨ ਲਾਲ ਅਤੇ ਸਰ ਫਜ਼ਲ ਹੁਸੈਨ ਸਮੇਤ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਪੁੱਜੇ। ਗਵਰਨਰ ਵੀ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇਖ ਕੇ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਅੰਗੀਠਾ (ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਜਿਸ ਜਗ੍ਹਾ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਬਣਿਆ ਹੈ) ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਨਮਿਤ ਅਤਿ ਵੈਰਾਗਮਈ ਭਾਵ ਪੂਰਤ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਦੇ 7 ਵਜੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅੱਜ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨ ’ਤੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਹੇਠ ਭੌਰੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਢਕਨੇ ਹੇਠ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਬਿਭੂਤੀ ਅਤੇ ਅਸਥੀਆਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਸਾਕੇ ਦੇ ਮੁਕੰਮਲ ਹਾਲਾਤ ਪੰਜਾਬੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਫਾਰਸੀ, ਉਰਦੂ, ਹਿੰਦੀ ਆਦਿ ਸਤ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਕਤ ਇਸ ਭੌਰੇ ਹੇਠ ਰੱਖੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ ਖੋਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹਰ ਗੁਰਸਿੱਖ ਅਰਦਾਸ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। - ਪ੍ਰਾਪਤ

ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ

ਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਕੋਹਲੀ*

ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤਿ ਸਬੈ ਏਕੋ ਪਹਿਚਾਨਬੋ
ਹਿੰਦੂ ਤੁਰਕ ਕੇਊ ਰਾਫਜੀ ਇਮਾਮ ਸਾਫੀ ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤ ਸਬੈ ਏਕੋ
ਪਹਿਚਾਨਬੋ ।

ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਹਨ, ਜਾਤ, ਧਰਮ, ਲਿੰਗ, ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸਿੱਖ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪਰਤਾਂ ਹਨ।

ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪਰਤਾਂ ਹਨ

ਰੂਹਾਨੀ ਏਕਤਾ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਰੱਬੀ ਜੋਤ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮਿਕ ਏਕਤਾ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰੀ, ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਤ, ਵਰਗ, ਜਾਂ ਲਿੰਗ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭੇਦਭਾਵ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕਿਆਂ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਜੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਇੱਕ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਸਾਡਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਈਚਾਰਾ, ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਧਾਰਮਿਕ, ਜਾਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਜਾ ਕੇ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਏਕਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਆਦਰ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਧੇਰੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਆਦਰ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਭਿਆਸ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਲੰਗਰ (ਸਾਂਝਾ ਭੋਜਨ) ਅਤੇ ਪੰਗਤ (ਇਕੱਠੇ ਬੈਠਣਾ) ਵਰਗੀਆਂ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਜਾਤ ਜਾਂ ਫਿਰਕੇ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠਦੇ ਅਤੇ ਖਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ -- ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਬਰਾਬਰ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ।

ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ, ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕੰਮ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ, ਇਹ ਸਿੱਖ ਅਰਦਾਸ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਇੱਕ ਹਾਂ।

ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਰੁੱਧ, ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਏਕਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਝਗੜਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿਰਫ਼ ਇਕੋ ਹੀ ਜਾਤ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਮਨੁੱਖਤਾ। ਫਿਰ ਸਾਡਾ ਸਮਾਜ, ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਕਿਸ ਨੇ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਵੰਡਿਆ ਅਜਿਹੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਸਵਾਲ ਹਨ ਜੋ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਆਉਣੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹਨ। ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਵੰਡੇ ਗਏ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਭੇਦ-ਭਾਵ, ਨਫ਼ਰਤ, ਫਿਰਕਾ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਦੰਗੇ ਆਦਿ ਹੋਣੇ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਜਾਤ-ਪਾਤ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਜਾਤੀ-ਪਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ 'ਚ ਹਰ ਅਖੌਤੀ ਉੱਪਰਲੀ ਜਾਤ ਥੱਲੇ ਵਾਲੀ ਜਾਤ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡੀ ਮਾਨਸਿਕ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਛੂਆ-ਛਾਤ, ਭੇਦ-ਭਾਵ, ਨਫ਼ਰਤ, ਫਿਰਕਾ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ ਜੋ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਰੋਜ਼ਮਰਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਜਾਤ ਪਾਤ ਮਾਨਸਿਕ ਸੋਸ਼ਣ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵੀ ਹੈ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਸਿਰਫ਼ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਵੰਡ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਮਿਹਨਤਕਸ਼ਮ ਦੀ ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਵੰਡ ਹੈ। ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਇਨਕਲਾਬ ਅਸੰਭਵ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਾਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੀ।

“ਜਾਤ-ਪਾਤ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉੱਪਰੋਂ, ਥੱਲੇ ਨੂੰ ਆਈਏ ਤਾਂ ਅਪਮਾਨ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਥੱਲਿਉਂ ਉਪਰ ਨੂੰ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਸਨਮਾਨ ਤੇ ਪਿਆਰ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਤੁਮ ਕਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਮ ਕਤ ਸੂਦਾ॥ ਹਮ ਕਤ ਲੋਹੂ ਤੁਮ ਕਦ ਦੂਧ॥3॥

ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਬੀਚਾਰੈ॥ ਸੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਹੀਅਤ ਹੈ ਹਮਾਰੇ॥4॥7॥

ਜੇਕਰ ਉਪਰੋਂ ਥੱਲੇ ਨੂੰ ਆਈਏ ਤਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਘੱਟਦੇ-ਘੱਟਦੇ ਕਰਤੱਵ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਥੱਲਿਉਂ ਉਪਰ ਨੂੰ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਕਰਤੱਵ ਘੱਟਦੇ ਘੱਟਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

ਅੱਜ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਰੀਅਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾ ਕੋਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ, ਨਾ ਕਸ਼ਤਰੀ, ਨਾ ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਸੂਦਰ ਸੀ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਖਾਂਦੇ-ਪੀਂਦੇ, ਆਪਸੀ ਵਿਆਹ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਆਜ਼ਾਦ ਸਨ ਅਤੇ ਔਰਤ ਵੀ ਆਜ਼ਾਦ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਪਤੀ ਚੁਣ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਸਤੀ-ਪ੍ਰਥਾ ਜਾਂ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਕੁ-ਪ੍ਰਥਾ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਔਰਤ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਜਿਆ

ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਸ਼ਾਂਤਿਰ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਚਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਚਾਰ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੰਮ ਮਿੱਥ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਨ, ਖੱਤਰੀ ਨੂੰ ਦੂਜਾ, ਵੈਸ਼ ਨੂੰ ਤੀਜਾ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਨੂੰ ਚੌਥਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਧਿਐਨ, ਵੇਦ-ਪਾਠ ਅਤੇ ਯੱਗ ਕਰਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਸ਼ਤਰੀ ਲੜਾਈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਭਾਗ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰਦਾਈ ਸਨ। ਵੈਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸੇਵਾਦਾਰੀ ਸੀ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ 10 ਹਜ਼ਾਰ ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਉਪ-ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਾਤੀ-ਪਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸਾਂਝੀ ਸਰਗਰਮੀ ਨੂੰ ਰੋਕਦੀ ਹੈ। ਵਰਣ ਅਤੇ ਜਾਤ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਇੰਨੀਆਂ ਪੱਕੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਆਮ ਆਦਮੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਉਚ ਜਾਤੀਆਂ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਮੁਗਲਾਂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਦਲਿਤ ਤੇ ਪਿਛੜੇ

ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਭਾਈਚਾਰਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੋਈ ਕੁਦਰਤੀ ਵਰਤਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਬਣਾਈ ਗਈ ਇੱਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਇੱਕ ਕਲੰਕ ਸੀ।

ਜੇਕਰ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਮਾਨਸ ਦੀ ਜਾਤ ਹਨ ਸਭ ਦਾ ਖੂਨ ਲਾਲ ਹੈ, ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅੰਗ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹਨ ਸਭ ਦੀ ਸੋਚਣੀ, ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਇਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਫੇਰ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਿਉਂ?

ਅੱਜ ਬੇਸ਼ੱਕ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਘਟ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੱਛੜੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਅਜੇ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ।

ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ

ਸੰਤ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਸਕੂਲ

ਸਰੂਪ ਨਗਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ

ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤ ਸਬੈ ਏਕੈ ਪਹਿਚਾਨਬੋ

ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਦੋਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਆਗਮਨ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਉਚ-ਨੀਚ ਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ 'ਚ ਬੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਭੈੜਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਯੁੱਗ ਪੁਰਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਇਨਕਾਲਬ ਸਿਰਜਿਆ। ਉਦੋਂ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ੁਦਰ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ 'ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤਿ ਸਬੈ ਏਕੈ ਪਹਿਚਾਨਬੋ' ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਂ ਤੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦਿੱਤੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਦਾਤ ਨਾਲ ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਣ, ਨਿਤਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਮਾਣੇ, ਨਿਤਾਣੇ ਤੇ ਲਿਤਾੜੇ ਹੋਏ ਸਮਝ ਕੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਰਗਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਦਾਤ ਦੇ ਕੇ ਸੱਚ ਤੇ ਹੱਕ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ।

'ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤ ਸਬੈ ਏਕੈ ਪਹਿਚਾਨਬੋ' ਦਾ ਸੁਤਰ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ, ਭਾਈਚਾਰੇ, ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ, ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਨੀਤੀਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਮਾਨਵਤਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਰੀਰਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜਜ਼ਬਾਤ, ਸੋਚ, ਅਤੇ ਆਚਰਣ ਤੋਂ ਵੀ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਜੋੜ ਮਾਨਸਿਕ, ਆਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹਨ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੋਚ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਅਤੇ ਆਚਰਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵੱਖਰੇ ਹਨ, ਪਰ ਮੂਲ ਸੱਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਇਕੋ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ

ਵੱਖਰਾਪਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਆਦਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਵੈਰ-ਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਦਵੈਸ਼ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤ ਸਬੈ ਏਕੈ ਪਹਿਚਾਨਬੋ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕਸਾਰ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਾਨਸਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੇ ਹੋਣ।

ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮਾਨਵ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਸੰਧਰਭ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਸੱਚਾਈ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ। ਹਰ ਇੱਕ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੱਚੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸੁੱਖ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਜਾਂ ਆਦਮੀ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ, ਧਰਮ ਜਾਂ ਲਿੰਗ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਹ ਸੱਚਾਈ ਇੱਕ ਚੁਣੌਤੀ ਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੈਮਾਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਜਾਤ ਦੇ ਨਫ਼ਰਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇਣ ਤੇ ਮੂਲ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

'ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤ ਸਬੈ ਏਕੈ ਪਹਿਚਾਨਬੋ' ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵੱਲ ਵਧਾਉਣਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੂਲ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਸਾਥ-ਸੰਬੰਧ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ, ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਨਿਆਂ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਹਿੰਸਕ ਟੱਕਰਾਂ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣਾ ਆਸਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

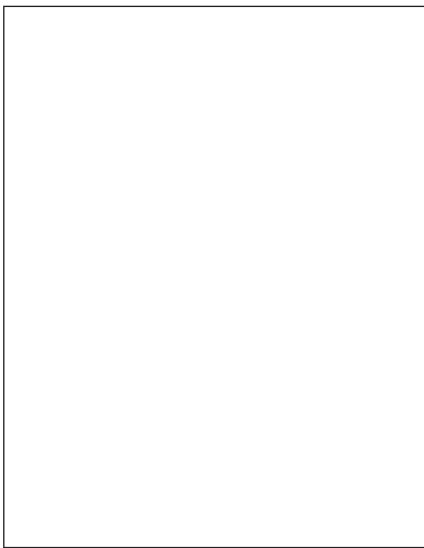
ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੱਖ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੋਫ਼ਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੁਰੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਯੂਨੀਵਰਸ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ

ਹੈ।

ਜਾਂਚ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਦੁਆਰਾ, ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਬੰਦੀ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ, ਹਰੇਕ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਣਾ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਦਿੱਖ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵੰਡਣਾ ਸਾਡੀ ਗਲਤ ਫਹਿਮੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਨਾ, ਕਿ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਇਕੋ ਜਾਤ ਦੇ ਹਨ, ਸਾਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਾਮਰਾਜ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ 'ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤ ਸਬੈ ਏਕੈ ਪਹਿਚਾਨਬੋ' ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੱਚਾਈ ਹੈ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਹ ਸੱਚਾਈ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਕੋਣ ਅਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੱਚੀ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਪਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਲੱਕੀ*

*ਮੈਂਬਰ,

ਦਿੱਲੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ

ਧੰਨ ਧੰਨ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ....

ਕੌਮ ਦਾ ਮਹਾਨ ਜਰਨੈਲ ਅਣਖੀਲਾ ਯੋਧਾ,
ਖੰਡੇ ਵਾਲੀ ਪਾਹੁਲ ਜਿੰਨੇ ਆਪ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਲਈ।
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾਤ ਦੇ ਕੇ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਸਾਜਿਆ,
ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਤੇ ਬਣਿਆ ਲਿਖਾਰੀ ਆਪ।
ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੀ ਨਿਵਾਜਿਆ।

ਬੜਾ ਹੀ ਮਹਾਨ ਸੋਹਣਾ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ,
ਲੜਿਆ ਮੈਦਾਨ-ਏ-ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਬਾ-ਕਮਾਲ ਸੀ।
ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥਾ ਉਸ ਜਰਨੈਲ ਦਾ,
ਕੰਬਦੇ ਸੀ ਵੈਰੀ ਵੀ ਇਹੀ ਉਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਸੀ।

ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੀ ਆਣ ਜਦੋਂ ਵੈਰੀਆਂ ਨੇ ਘੇਰਿਆ, ਬਹੁ-ਬੇਟੀਆਂ
ਦੀ ਆਬਰੂ ਤੇ ਹੂੰਝਾ ਜਦੋਂ ਫੇਰਿਆ,
ਉਦੋਂ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਖੂਨ ਖੋਲਿਆ
ਦੋ-ਧਾਰਾ ਖੰਡਾ ਖੜਕਾਉਂਦਾ ਜਾਵੇ ਦੀਪ ਸਿੰਘ,
ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜੜੋਂ ਆਹੂ ਲਾਹੁੰਦਾ ਜਾਵੇ ਦੀਪ ਸਿੰਘ
ਸਦਾ ਲਈ ਉਹ ਨੀਂਦਰਾਂ ਸੁਆਂਦਾ ਜਾਵੇ ਦੀਪ ਸਿੰਘ।

ਭਾਵੇਂ ਧੜ ਨਾਲੋਂ ਸੀਸ ਵੱਖਰਾ ਸੀ ਹੋ ਗਿਆ,
ਤਲੀ ਤੇ ਟਿਕਾ ਕੇ ਸੀਸ, ਆਪਣਾ ਖਲੋ ਗਿਆ,
ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਖੰਡਾ ਵਾਹੁੰਦਾ ਜਾਵੇ ਦੀਪ ਸਿੰਘ
ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜੜੋਂ ਆਹੂ ਲਾਹੁੰਦਾ ਜਾਵੇ ਦੀਪ ਸਿੰਘ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਮਨੋ ਧਾਰਿਆ,
ਸੀਸ ਭੇਟ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਾਮਾ ਪਾ ਲਿਆ।
ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਸੀ ਮੁਜੱਸਮਾ,
ਤਾਹੀਉਂ ਸਿੰਘ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਆਇਆ ਕਦੇ ਵੱਸ ਨਾ।

ਨੀਅਤ, ਨੀਤੀ ਤੇ ਨੇਤਾ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਜਿੱਤਣ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਓ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਨੀਤੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਕੰਮ ਆਤਮ ਨਿਰਨੇ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਕਸਦ ਜਾਂ ਮੰਤਬ ਚੋਣ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਹੈ, ਫੇਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦੁਖਦੀ ਰੱਗ ਪਛਾਣਣ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਪਿਛਲੇ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਤੇ ਵਾਇਦਿਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਫੇਰ ਚੋਣ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਉਮੀਦਵਾਰ, ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਮਨੋਰਥ ਪੱਤਰ ਤੇ ਲੰਮੇ ਚੌੜੇ ਵਾਇਦੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵੋਟਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰ ਨਿਰਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਉਮੀਦਵਾਰ ਤੇ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰ ਜਿੱਤ-ਹਾਰ ਤੇ ਮੋਹਰ ਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੀਤੇ ਵਾਇਦੇ ਪੂਰੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਅਗਲੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਸਮੇਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਨੀਅਤ ਚੋਣ ਜਿੱਤਣਾ ਹੈ, ਨੀਤੀ ਮਨੋਰਥ ਪੱਤਰ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਹੈ, ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵਾਇਦੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਗੂ ਬੇਦਾਗ਼ ਤੇ ਜੁਬਾਨ ਦਾ ਪੱਕਾ ਹੈ, ਅਜੇ ਪਰਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਇਹ ਵੀ ਵੋਟਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬਾ ਹੈ ਤੇ ਕਾਬਲ ਦੇ ਜੰਮਿਆਂ ਨਿੱਤ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕਾਰਨ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦਿਆਂ ਉੱਜੜਿਆ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਲਹੂ ਲੁਹਾਨ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਦੋ ਸੌ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਅਣਖ ਨਾਲ ਜੀਉਣ ਦੀ ਗੁੜਤੀ ਕਾਰਨ ੧੭੯੯ ਤੋਂ ੧੮੩੯ ਈ ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਹਲੇਮੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵੱਸਦੇ ਸਨ। "ਰਾਜੇ ਚੁਲੀ ਨਿਆਵ ਕੀ" ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕਰਦੀਆਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਅੱਜ ਤੱਕ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਨਿਯੰਕਾਰੀ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆ। ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਲਈ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਤੋਂ ਲੋਕ ਇਸ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਮਿਆਰ ਅੱਜ ਵੀ ਉਸਦਾ ਕੋਹੇਨੂਰ ਹੀਰਾ ਅੰਗਰੇਜ ਦੇ ਤਾਜ ਦਾ ਨੂਰ ਹੈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਨਾ ਕਰੇ ਇਸ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ ਦੇ ਕੁਹਾੜੇ ਦਾ ਹੱਥਾ ਵੀ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਹੀ ਬਣੇ

ਸਨ। ਫੇਰ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਸਫਾਇਆ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੀ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲਈ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਜਾਂ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਅੰਗਰੇਜ ਕੋਲ ਸਿੱਖ ਰਾਜੇ ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਤੇ ਵਿਕਾਊ ਜ਼ਮੀਰਾਂ ਵਾਲੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਸੀ। ਕਰੀਬ ਦਸ ਫੀਸਦੀ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ ਲਈ ਲੜਨ ਮਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ।

੧੯੨੦-੨੫ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਆਏ ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਕੂਟਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਪੱਕ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪ੍ਰਸਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਕੁੱਛੜ ਵਿੱਚ ਜਾ ਬੈਠੇ। ਸਿੱਖ ਕਲਮਾਂ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਸਨ। ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੋਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਕਰ ਹੋਰ ਧਨਾਡ ਅੱਗੇ ਕਰ ਲਏ। ਗੱਲ ਕੀ ਖੂਹ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਖਾਤੇ ਵਿੱਚ ਡਿਗ ਪਏ। ਅੰਗਰੇਜ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮਜਬੂਤ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਚੁਣਿਆ ਸੀ, ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਵਾਇਤੀ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਮਜਬੂਤ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਦੁਫੇੜ ਪਾ ਲਿਆ। ਸਵਾਮੀ ਓਕਾਰਾਨੰਦ ਨੂੰ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦੋ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਹੋਰ ਕਿੰਨੇ ਸਾਥੀ ਨਾਲ ਸਨ, ਕੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਹਨ?

ਜੇਕਰ ਨੀਅਤ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਵਿੱਚ ਮੰਜੀਆਂ ਦੀ ਤਰਜ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨਿਯੁਕਤ ਹੁੰਦੇ, ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਅੰਦਰ ਅੰਕਿਤ ਆਨੰਦ ਮਈ ਫਲਸਫੇ ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਖੋਜ ਲਈ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀਆਂ ਬਣਦੀਆਂ। ਬਦਲਾਓ ਕੇਵਲ ਇਹ ਆਇਆ ਕਿ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਸੰਦਾਂ, ਮਹੰਤਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇੱਕ ਰਾਜਸੀ ਧੜੇ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਗਰੇਜ, ਫੇਰ ਹੋਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਧੜੇ ਦੀ ਜਿੱਤ ਲਈ, ਸਿੱਧੇ ਤੇ ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਖਲ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ।

ਧਰਮ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਮੰਗਦਾ ਹੈ, ਖਾਲਸਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਫੌਜ ਹੈ, ਸੰਤ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਦੇਵਤਾ ਰੂਪ ਹੈ। ੨੩੯ ਸਾਲ ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ੨੧ ਲੜਾਈਆਂ ਜਿੱਤਣ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸੰਸਾਰਿਕ

ਰਾਜ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ, ਇਹ ਯੁੱਧ ਗਰੀਬ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਜਰਵਾਣੇ ਦੀ ਭਖਿਆ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਸਨ । ਬਾਦ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲੜਾਈਆਂ ਰਾਜ ਕਰਨ ਤੇ ਹਲੇਮੀ ਰਾਜ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸਨ । ਨਿਰਮਲੇ , ਉਦਾਸੀ , ਖਾਲਸਾ ਚਿਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਬਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਭਾਵ ਪਾਰਸ ਤੋਂ ਪਾਰਸ ਬਣਨ ਦੀ ਗੁਰੂ ਮਰਿਯਾਦਾ ਲਾਗੂ ਸੀ ।

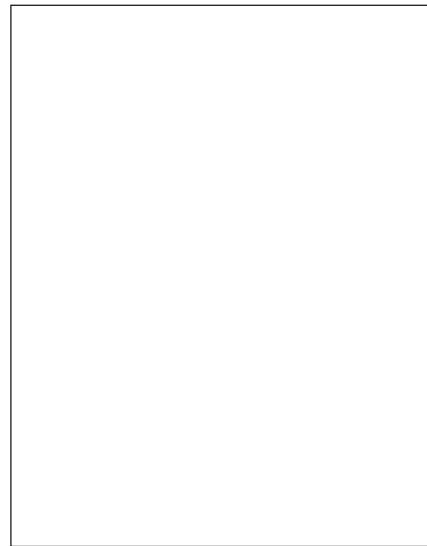
੧੮੪੯ ਆ ਤੋਂ ੧੮੪੭ ਈ ਤੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦਿੱਤੀ , ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਨਹੀਂ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ । ਨਿਰਮਲੇ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਮਹੰਤ ਬਣ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਵਿਚ ਲਿਪਤ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ । ਜੋ ਪ੍ਰਥਾ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ।

ਗੱਲ ਨੀਅਤ , ਨੀਤੀ ਤੇ ਨੇਤਾ ਦੀ ਹੈ , ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਨੀਅਤ ਹੈ , ਫੇਰ ਤਾਂ ਅਮਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਬਣਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਸਹਾਇਕ ਤੇ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ , ਦੂਜੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਗਲਤੀਆਂ ਜਾਣੇ ਅਣਜਾਣੇ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ । ਜੇਕਰ ਨੀਅਤ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਪਾੜੇ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੇ ਦੀ ਨੀਤੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਤੇ ਹੀ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ , ਕਿਧਰੇ ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਵੀ ਉਥੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਅਟਕੇ ਹੋਏ ? ਸਾਂਝਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਆਉਣਾ ਪਵੇਗਾ ।

ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਨੀਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਲਈ "ਜਾਣਹੁ ਜੋਤਿ ਨ ਪੂਛਹੁ ਜਾਤੀ ਆਗੈ ਜਾਤਿ ਨ ਹੇ" ਤੇ "ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤ ਸਬੈ ਏਕੈ ਪਹਚਾਨਬੋ" ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਮਾਰਗ ਲੱਭ ਸਭ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਲਈ ਨੀਤੀ ਬਣਾਈਏ । ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਟਕਰਾਅ ਛੱਡ , ਪਿਛਲੇ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਮਲਮ ਲਾਈਏ । ਪਿਛਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਤੇ ਦੁਫੇੜ ਤੇ ਪੜਦਾ ਪਾਈਏ ।

ਗੱਲ ਹੁਣ ਨੇਤਾ ਦੀ ਹੈ , ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਨਰਿੰਦਰ ਮੋਦੀ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਦੇਸ਼ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਆਰਥਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ । ਦੁਨੀਆ ਰਾਜਨੀਤੀ ਲਈ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੰਨਦੀ ਹੈ , ਵੱਡੀ ਗੱਲ

ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਆਸਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਧਰਮ ਹੈ । ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪ੍ਰਸਾਰ ਤੇ ੧੯੮੪ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਸਮੇਤ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਕਤਲੇਆਮ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਕਰਾਉਣ ਤੇ ਪੀੜਤਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹਤ ਦੇਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੇਕ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਹਨ ਤੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਯੋਜਨਾ ਤਾਂ ਗਲਬਾਤ ਰਾਹੀਂ "ਸੰਤਾ ਮਾਨਉ ਦੂਤਾ ਡਾਨਉ" ਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਨੀਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਨਸ਼ਾ , ਮਾਫੀਆ ਤੇ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਨੱਥ ਪਾ ਮੁੜ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਇੱਕ ਨੰਬਰ ਸੂਬਾ ਬਣਾਈਏ , ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਮਾਨਦਾਰ ਤੇ ਦੂਰ ਅੰਦੇਸ਼ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

- ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਲਾਲਪੁਰਾ

ਚੇਅਰਮੈਨ,

ਕੌਮੀ ਘਟਗਿਣਤੀ ਕਮਿਸ਼ਨ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ

lqbalisngh_73@yahoo.coi.n

The Revolutionary Role of Women in Sikhism

Women in Sikhism have long been the pillars of spiritual strength, courage, and selfless service. Though history often overlooks them, their contributions have shaped the very essence of the Sikh faith. Sikhism, from its inception, upheld the divine truth that men and women are equal before God, rejecting societal norms that sought to confine women to the background. Guru Nanak Dev Ji's words echo the essence of this belief: "From woman, man is born; within woman, man is conceived; to woman, he is engaged and married. Woman becomes his friend; through woman, future generations come." These were a revolutionary declaration that challenged deeply ingrained gender biases. Yet, despite this spiritual equality, the women—the mothers, warriors, saints, and leaders—remain unsung heroes. Their contributions, however, are deeply woven into the fabric of Sikhism, shaping its spiritual, social, and political landscape.

Mata Tripta was one such woman who played an instrumental role in nurturing Guru Nanak, the founder of Sikhism. She was not merely his biological mother but a soul who carried the divine within her, raising a son who would go on to enlighten the world. In many spiritual traditions, mothers are seen as vessels for bringing prophets into the world, but in Sikhism, Mata Tripta's role was far greater—she was his first teacher, his first source of love and wisdom. Her devotion and meditation created an environment where Guru Nanak's spiritual consciousness could flourish, setting the foundation for his divine mission.

Bibi Nanaki, Guru Nanak's elder sister, was the first person to recognize that her brother was no ordinary being. While the world saw him as a son, a friend, or a poet, she saw him as a Guru, a divine guide. Her faith in him never wavered, and she became his first disciple, treating him not just as a sibling but as her spiritual leader. In doing so, she set an example for generations to come—her love for Guru Nanak was not bound by familial ties but by a deep spiritual understanding of his divine purpose.

Mata Khivi, the wife of Guru Angad Dev, was another remarkable figure in Sikh history. At a time when women were confined to household

roles, she took on a leadership role in managing the Langar, the free community kitchen that fed rich and poor alike. Her dedication was so profound that the Adi Granth itself acknowledges her service: "Khivi was a great lady who provided comfort to the congregation like a dense shady tree." The Langar was not just about feeding people; it was a revolutionary act of breaking social barriers, ensuring that caste, gender, and wealth had no place in Sikh gatherings. Mata Khivi did not merely run a kitchen—she nurtured the very soul of Sikhism, embodying the principle of selfless service.

Bibi Bhani was another extraordinary woman whose life was deeply intertwined with the evolution of Sikhism. As the daughter of Guru Amar Das, the wife of Guru Ram Das, and the mother of Guru Arjan Dev, she held a unique position of influence. But she was not simply defined by the men in her life—she was a woman of immense spiritual strength and wisdom. One story tells of how, while serving her father, she held up his meditation seat when one of its legs broke, injuring her own hand in the process. Guru Amar Das, moved by her selflessness, blessed her with the prophecy that her descendants would carry on the Guruship. True to this blessing, her son Guru Arjan Dev became the fifth Sikh Guru. But Bibi Bhani's role did not end there—she guided and advised Guru Arjan Dev, reinforcing the values of humility, service, and righteousness. Even in moments of great personal pain, such as the martyrdom of her son, she remained steadfast in her faith, never questioning the divine will.

Mata Sundari, the wife of Guru Gobind Singh, is remembered not only as a devoted consort but as a spiritual and political leader in her own right. After the martyrdom of Guru Gobind Singh in 1708, the Sikh community faced immense turmoil, yet it was Mata Sundari who took on the responsibility of guiding and preserving the Sikh way of life. She was instrumental in collecting and preserving Guru Gobind Singh's writings, ensuring that his teachings remained accessible to future generations. It was under her leadership that the Dasam Granth was compiled, and she worked alongside Bhai Mani Singh to train scholars and

warriors alike. She did not retreat into mourning or withdraw from public life; instead, she became a beacon of strength for the Sikh Panth, ensuring that the Khalsa tradition continued despite relentless persecution. Mata Sundari was not just the wife of a Guru—she was a mother to an entire nation, guiding Sikhs through one of their darkest periods with wisdom and resilience.

But Sikh women were not just nurturers—they were warriors. Mai Bhago, the legendary warrior-saint, stands as one of the greatest symbols of Sikh courage. She was not content to watch from the sidelines when she saw fellow Sikhs abandon Guru Gobind Singh on the battlefield. She rode out to confront them, rebuking them for their cowardice and leading them back to the Guru. When battle came, she fought alongside them, dressed in warrior's armor, proving that Sikh women were not just meant to serve in silence—they were meant to fight for righteousness. Her bravery turned the tide of the battle, and her unwavering faith became an example for generations. Mai Bhago was not merely a warrior with a sword; she was a warrior of the spirit, a woman whose faith burned brighter than the weapons she carried.

Sikh women were also at the forefront of governance and statecraft. Sardarni Sada Kaur, the mother-in-law of Maharaja Ranjit Singh, played a crucial role in his rise to power. A master strategist and leader, she used her political acumen to strengthen the Sikh Empire, proving that leadership was not confined to men. Similarly, women like Rani Rajinder Kaur, Sahib Kaur, and Aus Kaur took charge of armies, led their people, and governed with wisdom. These women did not merely support their husbands and sons—they ruled in their own right, challenging the notion that leadership was a male domain.

The dastar, closely associated with Sikhi, is an important and unique article of faith that represents honor, self-respect, courage, spirituality, and piety. Many people mistakenly believe that the dastar is meant only for men, but in reality, Guru Gobind Singh Ji instructed both men and women of the Khalsa to wear it. "I will give my Sikhs a distinct and unique appearance, which will be recognized while standing in millions," he said. The Khalsa was not divided by gender—Guru Ji made no distinction. He declared, "Khalsa mero roop hai khas"—"The

Khalsa is a true picture of me." Sikh women who wear the dastar embody the same principles of commitment and discipline that define the Khalsa identity. Sikhism has never seen God as male or female, for the Divine transcends human limitations. Guru Arjan Dev affirmed this truth when he said, "Thou O Lord, art my Mother and Thou my Father. Thou art the Giver of peace to my soul and very life." The Sikh Gurus rejected the notion that women were lesser beings. There are no restrictions on women in Sikhism—no veils to cover their faces, no places of worship barred to them, no roles denied to them. The Guru Granth Sahib is clear in its stance: "Why call her bad? From her, kings are born."

The spirit of these remarkable women lives on in every Sikh woman who walks with dignity, who serves with devotion, who stands for justice. They were not merely supporters of Sikhism—they were its warriors, its protectors, its saints. They carried the faith forward on their shoulders, and they continue to do so today. The time has come to remember them, to speak their names, to honor their sacrifices. They were not silent figures in the background—they were the soul of Sikhism, the divine force that shaped its destiny. Their stories, like the teachings of the Gurus, are eternal. And as long as there are Sikhs who uphold the values of equality, courage, and faith, the legacy of Sikh women will shine, unshaken and eternal.

The Sikh Raj and the Fall of Punjab

"In the kingdom of the Khalsa, the weak find protection, and the tyrant meets justice." — Maharaja Ranjit Singh

Punjab, the land of five rivers, was once a mighty empire stretching from Kashmir to Sindh, from the Khyber Pass to Tibet. Under Maharaja Ranjit Singh, it was a powerful and independent kingdom, covering around 2,50,000 square kilometers. But today, Punjab in India has been reduced to just 50,362 square kilometers—a mere fraction of what it once was. From a grand and united Punjab, it has been broken into different parts, scattered between India and Pakistan. Even within India, Punjab has been further divided, losing significant territories to Haryana, Himachal Pradesh, and even the Union Territory of Chandigarh. The question is: How did this happen? When, why, and how was Punjab divided again and again?

Before its downfall, Punjab stood tall as the Sikh Empire, founded by Maharaja Ranjit Singh in 1801. His rule (1801–1839) was a golden period in Punjab's history as the Sikh Empire was not just about conquests and battles; it was a visionary state, far ahead of its time, where people of all faiths lived together in peace. It was a land where rulers were not oppressors, but protectors, where the administration worked not for its own power, but for the welfare of the people. Unlike other rulers of the time, Maharaja Ranjit Singh ruled with justice and secularism. Under his leadership, Punjab prospered, and there was peace in the region.

Maharaja Ranjit Singh, often called the Sher-e-Punjab (Lion of Punjab), was not just a warrior but a statesman, reformer, and visionary leader. Rising from the chaos of the 18th century, when Punjab was divided among warring Misl (Sikh confederacies), he united the region under one flag, creating a powerful and stable empire. Unlike other rulers of his time, who ruled with an iron fist, he ruled with wisdom, compassion, and respect for all communities. One of his greatest strengths was his secular approach to governance. Though a devout Sikh, he never imposed his faith on others. His court included Hindus, Muslims, and Sikhs, and he ensured that every religion was treated with dignity. His finance

minister, Raja Dina Nath, was a Hindu; his foreign minister, Fakir Azizuddin, was a Muslim; and his army had generals from France, Italy, and America, making it one of the most modern and diverse armies of the time. He abolished capital punishment, a rare decision for that era, and ensured that no one in his kingdom went hungry. He reformed the tax system, reducing the burden on farmers while ensuring fair revenue for the state. His administration built roads, irrigation canals, and fortifications, strengthening both agriculture and trade. Ranjit Singh's love for his people was reflected in the way he governed. Unlike Mughal and Afghan rulers before him, who looted Punjab, he used the wealth of his empire to build and restore religious places of all faiths. He not only rebuilt the Harmandir Sahib (Golden Temple) with gold, giving it its iconic look, but also funded the renovation of Hindu temples and Muslim mosques across his empire. It was under his rule that Punjab became a true land of equality and prosperity, where all communities thrived together.

However, after his death in 1839, Punjab's stability crumbled. Infighting among the Sikh nobility and betrayal by key leaders weakened the empire. The British, who had been waiting for an opportunity, used diplomacy and treachery to turn Sikh generals against each other. This led to the Anglo-Sikh Wars in 1845 and 1848. Despite the bravery of the Sikh Khalsa Army, Punjab fell due to internal betrayals. Some Sikh commanders, such as Tej Singh and Lal Singh, secretly sided with the British, ensuring that Punjab lost the war. By 1849, the British officially annexed Punjab, and Lord Dalhousie declared, "The Punjab is now ours, and I desire that the British flag shall be upheld in this great province forever."

This was the first major division of Punjab where it was no longer an independent Sikh state but a British colony. After almost a century under British rule, the struggle for Indian independence intensified. However, when freedom finally came in 1947, it was accompanied by the tragic Partition of India. Punjab, which had been a single entity for centuries, was suddenly split into two—West Punjab (Pakistan) and East Punjab (India). The decision was made in a rush by British lawyer Cyril

Radcliffe, who had never even visited India. His hastily drawn Radcliffe Line divided Punjab without considering history, culture, or community ties. This led to one of the bloodiest massacres in history, with nearly 1 million people killed and 15 million people displaced. At that time, Sikh leaders were divided in their opinions. Master Tara Singh, one of the most influential Sikh leaders, opposed the creation of Pakistan and wanted Punjab to remain in India. However, some Sikh intellectuals, including Sirdar Kapur Singh, later criticized him for not securing an independent Sikh state when the opportunity arose. Kapur Singh and others argued that the Sikhs were used as "sacrificial lambs", losing their homeland without any political safeguard. Despite warnings from fellow Sikhs, Master Tara Singh stood firm, believing that the future of Sikhs was with India. However, soon after Partition, many Sikhs realized that their community had become homeless—forced to migrate from their historical lands, losing cities like Lahore, Rawalpindi, and Nankana Sahib, the birthplace of Guru Nanak Dev Ji.

Even after Partition, Punjab's territory did not remain stable. In 1966, Punjab was further divided, leading to the formation of Haryana and Himachal Pradesh. While the official reason for Punjab's division was based on linguistic differences, many believe that underlying political motives played a role. Whether intentional or not, the division weakened Punjab's territorial, political, and economic dominance in post-independence India. Even Chandigarh, which was built as the new capital of Punjab after Partition, was taken away and made a Union Territory shared between Punjab and Haryana. Today, Punjab faces new challenges that threaten to divide its people even further. One major issue is the growing influence of missionaries, particularly in rural areas. Many missionaries have been converting poor and vulnerable people, often misleading them with false promises of miracles and financial help. At the same time, internal divisions within Punjab have grown. Political parties use caste, religion, and regional identities to keep people divided. Instead of working together for Punjab's progress, different groups are fighting among themselves, making it easier for outsiders to control Punjab's destiny.

The biggest danger is that Punjabis are forgetting their history. Instead of internal conflicts, Punjabis must focus on rebuilding their economy, protecting their culture, and strengthening their identity. The story of the Sikh Empire is not just a tale of the past—it is a lesson for the future. It teaches us that Punjab was at its strongest when it was united, when its people worked together, and when leadership was based on justice and vision rather than personal gain. If Punjab once again embraces the spirit of unity, progress, and strength seen during Ranjit Singh's reign, it can reclaim its lost glory. Instead of dividing themselves on the basis of religion, caste, or region, Punjabis must work together for a stronger, more prosperous future. Just as the Khalsa stood together in the face of oppression, Punjabis today must stand together in the face of modern challenges. The spirit of the Sikh Empire still lives in the hearts of those who believe in justice, equality, and self-respect. Punjab has always been a land of brave hearts and wise minds. If history has taught us anything, it is that Punjabis never bow down to oppression, and they never stop fighting for their rightful place in the world.

As Guru Gobind Singh Ji once said:

"Chirion se main baaz turaun,

Tabe Gobind Singh naam kahaun."

(I teach the sparrows to fight the hawks,

Only then do I deserve to be called Gobind Singh.)

Punjab's greatness does not lie in its past—it lies in the hands of its people today. If they remember their history, culture, and strength, they can rebuild their future just as Maharaja Ranjit Singh once built an empire from the ashes of war. The Lion of Punjab may have passed, but his roar still echoes, and it is up to us to carry forward his legacy.

नीचों उंच करे मेरा गोबिन्द

आदिकाल से ही उच्च नीच, जात पात, छुआछूत, गरीबी अमीरी का भेदभाव और ब्राह्मणवाद चला आ रहा है परंतु समय—समय पर इस प्रथा का विरोध करने वाले और समाज को सही मार्गदर्शन देने वाले कई योद्धा, संत महापुरुष और आध्यात्मिक आदिकाल से ही उच्च नीच, जात पात, छुआछूत, गरीबी अमीरी का भेदभाव और ब्राह्मणवाद चला आ रहा है परंतु समय—समय पर इस प्रथा का विरोध करने वाले और समाज को सही मार्गदर्शन देने वाले कई योद्धा, संत महापुरुष और आध्यात्मिक गुरु समाज सुधारक के अवतार समय—समय पर होता रहा ऐसे ही 15वीं शताब्दी में संत शिरोमणि गुरु रविदास जी का जन्म माघी पूर्णिमा 1377 वाराणसी जिले के गोवर्धनपुर गांव के निवासी चमार जाति के संतोष दास के पत्नी कालसी ने भक्त रविदास को जन्म दिया संतोष दास का चमड़े का काम था और चमार जाति के थे भक्त रविदास जी बचपन से ही प्रभु की भक्ति और आराधना करते गंगा तट पर बैठकर आध्यात्मिक साधना करते इनकी विवाह लोन देवी से 12 साल की उम्र में हो गई थी और इनका एक पुत्र था जिसका नाम विजय दास था परिवार के भरण पोषण के लिए चमड़े के जूता चप्पल सीने के काम के साथ—साथ प्रभु की भक्ति भी करते थे इनका समाज को सुधारने में भी काफी रुचि थी और समाज को सुधारने में बहुत बड़ा योगदान रहा आए गए संत महापुरुष और अतिथियों की सेवा करते वाराणसी में काफी बड़े—बड़े विद्वान और पुजारी रहते थे काफी संख्या में मंदिर था जहां मूर्ति पूजा की जाती थी परंतु छोटे जाति के लोगों को मंदिर में पूजा पाठ करने का कोई अधिकार नहीं था कोई भी नीच जाति के लोग विद्या हासिल नहीं कर सकता और धर्म ग्रंथ पढ़ने पर भी प्रतिबंध था ऊंच नीच, छुआछूत और गरीबी अमीरी का बहुत बड़ा भेदभाव था भक्त रविदास ने इस प्रथा के खिलाफ आवाज उठाई और लोगों को समझाने बुझाने का काम किया कि प्रभु तो कान—कान में है हमारे और आपके आत्मा और हृदय में बसा है भक्त रविदास जी के भक्ति और उपदेशों की चर्चा चारों दिशाओं में फूलों की सुगंध की तरह फैल गया प्रतिदिन सैकड़ों की संख्या में इनका वाणी और उपदेश सुनने के लिए आते और दर्शन कर आशीर्वाद प्राप्त करते हैं काफी संख्या में इनके अनुवाई और सेवक बने इन्होंने एक रविदासिया पथ चलाया जो आज काफी संख्या में इस पंथ के लोग हैं और भक्त रविदास को भगवान के रूप में मानते और पूजा भक्ति करते

सिखों के पांचवे गुरु साहिब श्री गुरु अर्जन देव जी महाराज ने बिना भेदभाव किए हुए संत शिरोमणि भगत रविदास जी की 40 पद श्री गुरु ग्रंथ साहिब जी में दर्ज कर इन्हें सम्मान देते हुए गुरु का दर्जा दिया जिसे सिखों के दसवें गुरु श्री गुरु गोविंद सिंह महाराज जी ने श्री गुरु ग्रंथ साहिब जी महाराज को 11वें गुरु के रूप में स्थापित किया आज पूरे विश्व में सिख धर्म के अनुयाई श्री गुरु ग्रंथ साहिब जी को माथा टेक कर नमन

कर भक्त रविदास जी ने कहां की प्रभु की असीम कृपा मुझ जैसे भक्तों पर हुई और प्रभु कृपा से इज्जत सम्मान और लोगों का प्यार मिला इन्होंने प्रभु की शुक्रिया अदा करते हुए वाणी उच्चारण की जो श्री गुरु ग्रंथ साहिब में दर्ज है

नीचे उच्च करें मेरा गोविंद काहू ते ना डरे गरीब नवाज गोसिया मेरा का हूं ते ना डरे

आज जरूरत है हम सभी को ऐसे महापुरुषों की उपदेश और वाणी को अपने जीवन में उतार कर अनुकरण करने की तभी हमारे परिवार और समाज में शांति सदभावना भाईचारा होगा और जीवन में सुख समृद्धि आएगी ऐसे महापुरुषों को मैं कोटि—कोटि नमन करता

त्रिलोक सिंह निषाद

संस्थापक

बिहार सिख फेडरेशन पटना साहिब

औरंगजेब के साथ पत्राचार

सन 1701 से 1704 के बीच सिखों और पहाड़ी राजाओं के बीच झड़पें होती रहीं. आखिर बिलासपुर के राजा भीम चंद के बेटे और वारिस अजमेर चंद ने दक्षिण जाकर औरंगजेब से मुलाकात की और गुरु गोबिंद सिंह को रास्ते से हटाने के लिए मदद माँगी। औरंगजेब ने गुरु को एक पत्र भेजा जिसमें लिखा, "आपका और मेरा धर्म एक ईश्वर में यकीन करता है. हम दोनों के बीच गलतफहमी क्यों होनी चाहिए? आपके पास मेरी प्रभुसत्ता मानने के अलावा कोई चारा नहीं है जो मुझे अल्लाह ने दी है. अगर आपको कोई शिकायत है तो मेरे पास आइए. मैं आपके साथ एक धार्मिक व्यक्ति की तरह बर्ताव करूँगा. लेकिन मेरी सत्ता को चुनौती मत दें वरना मैं खुद हमले का नेतृत्व करूँगा."

इसका जवाब देते हुए गुरु गोबिंद सिंह ने लिखा, "दुनिया में सिर्फ एक सर्वशक्तिमान ईश्वर है जिसके मैं और आप दोनों आश्रित हैं. लेकिन आप इसको नहीं मानते और उन लोगों के प्रति भेदभाव करते हैं, उन्हें नुकसान पहुंचाने की कोशिश करते हैं जिनका धर्म आपसे अलग है. ईश्वर ने मुझे न्याय बहाल करने के लिए इस दुनिया में भेजा है. हमारे बीच शांति कैसे हो सकती है जब मेरे और आपके रास्ते अलग हैं."

इसके बाद औरंगजेब ने दिल्ली, सरहिंद और लाहौर के अपने गवर्नरों को आदेश दिए कि गुरु पर नियंत्रण करने के लिए अपने सारे सैनिकों को लगा दें.

आदेश में कहा गया कि पहाड़ी राजाओं के सैनिक भी मुगल सेना के साथ लड़ेंगे और गुरु को औरंगजेब के सामने पेश करेंगे.

अमर शहीद बाबा दीप सिंह जी

सिख पंथ का इतिहास शहादतों से भरपूर है, गुरु साहिबान से लेकर अब तक अनगिनत सिखों ने इस देश की खातिर, मानवता एवं दूसरे धर्म की रक्षा के लिए, समय समय पर अपनी शहादतें दी हैं। इन्हीं में से एक नाम आता है बाबा दीप सिंह जी का जिन्होंने अपना शीश धड़ से अलग होने के बाद शीश को हथेली पर रखकर जब तक अपना प्रण पूरा नहीं कर लिया शहीद नहीं हुए, इसलिए ही उन्हें अमर शहीद कहा जाता है। बाबा दीप सिंह जी का जन्म अमृतसर के 'पहुविंड' नामक गांव में पिता भगता जी और माता जीऊणी जी के घर 26 जनवरी 1682 ई. में हुआ था। बाल्य अवस्था में ही वह दशमेश पिता के पास आ गए और उनसे शस्त्र विद्या एवं गुरुबाणी-अध्ययन की शिक्षा प्राप्त की। बाबा जी ने दशमेश पिता द्वारा लड़े गए सभी युद्धों में भाग लेते हुए खूब पराक्रम दिखाया। धीरे धीरे ने जब श्री गुरु ग्रंथ साहिब का पावन स्वरूप सिखों को देने से इंकार कर दिया तो दशमेश पिता ने बाबा जी को भाई मनी सिंह जी के साथ मिलकर तलवंडी साबो में रहकर श्री गुरु ग्रंथ साहिब का स्वरूप तैयार करने का आदेश दिया। बाबा दीप सिंह जी ने इस स्थान पर रहकर कई हस्तलिखित स्वरूप (श्री गुरु ग्रंथ साहिब) तैयार किए जो बाद में चार तख्त साहिबान पर भेजे गए। 1757 में अहमद शाह अब्दाली ने अमृतसर पर कब्जा कर हरिमंदिर साहिब को गिराकर अमृत सरोवर को मिट्टी से भर दिया। यह खबर मिलते ही बाबा जी का खून खौल उठा। 75 वर्ष की वृद्धावस्था होने के बावजूद उन्होंने खंडा उठा लिया और हरिमन्दिर साहिब को आजाद करवाया। अफगानी सैना से बेदबी का बदला लेने के लिए युद्ध कर विजय प्राप्त की और अंत में शहादत हुई।

बाबा दीप सिंह जी के जन्म दिवस को दस्तार स्वाभिमान दिवस के रूप में भी मनाया जाता है। सिखों के लिए दस्तार कोई गज मात्र कपड़ा नहीं है बल्कि यह हर सिख के लिए सिर का अभिन्न अंग है। गुरु गोबिंद सिंह जी ने खालसा सजाने के समय सिख के लिए पांच ककार अनिवार्य किये तो उसमें केशों को भी रखा व उन्हें संभालने हेतु उन पर पगड़ी बांधना अनिवार्य किया। इतिहास गवाह है कि उस समय मुगल हकूमत का शासन था और किसी भी व्यक्ति को सिर पर कपड़ा रखने की सख्त मनाही हुआ करती थी। पगड़ी केवल राजा महाराजा ही पहना करते। गुरु साहिब ने इसी के चलते हर सिख को पगड़ी बांधकर राजा-महाराजा की तरह शान से जीने की प्रेरणा दी। उसके बाद गैर सिख भी पगड़ी सिर पर बांधा करते पर धीरे-धीरे इसमें कमी आती देखी गई है अभी भी गैर सिखों के बड़े बुजुर्ग सिर पर पगड़ी बांधा करते हैं। जब गैर सिखों के परिवार में शादी ब्याह होते हैं उसमें भी दुल्हा पगड़ी बांधकर ही घोड़ी पर बैठता है परंतु सिखों की पगड़ी उनसे अलग है। सिखों के लिए पगड़ी का विशेष महत्व है और यह सिख के लिए स्वाभिमान का प्रतीक भी है। किसी शायर ने भी

कहा है कि "टोपी भले ही सोने की क्यों ना हो पगड़ी के साथ कोई मुकाबला नहीं" हो सकता।

गुरुद्वारा कमेटियों को इस ओर ध्यान देना चाहिए और अपने एरिया के उन युवाओं को जो अभी भी दस्तार की अहमियत को नहीं समझते उनके मार्गदर्शन करना चाहिए। इसके साथ ही जो सिख दस्तार सजाना तो चाहते हैं पर पैसों के आभाव के चलते दस्तार खरीदने में असमर्थ होते हैं उनके लिए दस्तारों के लंगर हर गुरुद्वारा साहिब में लगाए जाने चाहिए। आमतौर पर देखा जाता है कि कमेटियों के नुमाईदे लाखों रुपये के सिरोपे अपनी झूठी शोहरत पाने हेतु बांटते दिख जायेंगे पर इनसे अगर कोई गरीब सिख दस्तार के लिए मदद मांग ले तो ज्यादातर प्रबन्धक मुंह फेर लेते हैं। पंजाब और पंजाब से बाहर अनेक गांव में आज लोग शायद इसी के चलते सिखी से दूर हो रहे हैं। सिकलीगरो के अनेक परिवार जिसमें शायद आज भी सिखी बरकरार है पर अगर उन्हें भी समय रहते नहीं संभाला गया तो वह दिन दूर नहीं जब वह भी सिखी का त्याग कर किसी अन्य धर्म में तबदील हो जायें जहां उन्हें सुख सुविधाएं मिलती दिख रही हों। इस पर जत्थेदार अकाल तख्त साहिब को विशेष ध्यान देते हुए सिख संस्थानों को उन्हें संभालने की सख्त हिदायत देनी चाहिए।

आम तौर पर देखा यह जा रहा है कि अमीर घरों में तो सिखी पहले ही खत्म होती जा रही है। ज्यादातर अमीर या फिर मध्यम वर्गीय सिख घरानों में युवा वर्ग केशों का त्याग करते दिख रहे हैं। 90 फीसदी घरों की महिलाएं ब्यूटी पार्लरों में जाकर स्वयं के केशों को कटल करवाते देखी जा सकती हैं अब जिस महिला ने स्वयं अपने केशों में कैची लगवा ली वह अपने बच्चों को कैसे दाड़ी यां सिर के केश कटवाने से रोक सकती है। कालेजों में पढ़ने वाले ज्यादातर सिख युवा फैशन की हौड़ में यां फिर इसलिए अपने केश कटवाते हैं क्योंकि आज के दौर में सिख लड़कियां ही साबत सूरत सिखों के बजाये गैर सिखों को ज्यादा त्वजौ देती दिखाई देती हैं। सिखी से दूर जाकर केश कटवाने वाले महिला यां पुरुष शायद यह भूल जाते हैं कि गुरु साहिब के छोटे छोट साहिबजादों ने सिखी स्वरूप के लिए अपने प्राणों का बलिदान दे दिया पर सिखी नहीं छोड़ी। इसी तरह से बाबा बन्दा सिंह बहादुर ने अपने रोम रोम कटवा लिये, अपने मासूम बच्चे का कलेजा तक मुख में डलवा लिया पर सिखी पर कायम रहे। मैं दावे के साथ कह सकता हूं कि एक-दो पीढ़ियों के बाद शायद ही कोई सिख परिवार बचेंगे जिन्हें स्वयं को इतिहास की जानकारी होगी अब ऐसे में वह बच्चों को क्या बतायेंगे। इसके लिए अभी से गंभीरतापूर्वक विचार करते हुए बच्चों को दस्तार की अहमियत बतानी होगी।

सिख धर्म का अयोध्या से क्या नाता है

सिख धर्म का अयोध्या से पुराना नाता है क्योंकि प्रथम सिख गुरु नानक देव जी अपनी पहली उदासी के दौरान अयोध्या पहुंचे थे और उन्होंने अपने साथी भाई मरदाना जी को अयोध्या से परिचित कराते हुए जानकारी दी थी कि किसी समय यह राजा राम चन्द्र की नगरी हुआ करती थी। उसके बाद गुरु तेग बहादुर जी और गुरु गोबिन्द सिंह जी भी पटना से आनन्दपुर साहिब जाते समय इस स्थान पर रुके थे। गुरु गोबिन्द सिंह जी जब वहां भूखे बन्दरों को चना खिलाने लगे तो बन्दर बालक गोबिन्द के चरणों में गिर गये क्योंकि उन्हें उनके भीतर प्रभु राम के दर्शन हो रहे थे। इस हिसाब से अयोध्या की इस धरती पर तीन सिख गुरुओं के चरण पड़े हुए हैं और आज वहां पर गुरुद्वारा साहिब भी सुशोभित है हालांकि सिखों की आबादी ना के बराबर है पर गैर सिखों के सहयोग से गुरुद्वारा साहिब के प्रबन्ध बेहतर चल रहे हैं। बीते समय में जब राम जन्म भूमि का विवाद कोर्ट में था तो जज साहिब ने अपना फैसला भी गुरु नानक देव जी के अयोध्या आगमन को ध्यान में रखते हुए सुनाया था जिससे इस बात के प्रमाण मिले थे कि 15वीं सदी में यहां पर मन्दिर हुआ करता था। मुगल बादशाह बाबर के आने पर ज्यादातर मन्दिरों को तोड़कर मस्जिदें स्थापित कर दी गई थी। यह भी किसी से छिपा नहीं है कि मुगल बादशाह औरंगजेब के शासनकाल में तो हैवानियत की सारी हदें पर करते हुए समुचे हिन्दुओं को इस्लाम में लाने या फिर उनका खात्मा कर देश में केवल इस्लाम धर्म कायम करने के मंसूबे घड़े गए थे। अगर गुरु तेग बहादुर जी अपने प्राणों का बलिदान ना देते, और गुरु गोबिन्द सिंह जी सिख फौज के साथ मुगल हकूमत से टक्कर ना लेते तो निश्चित तौर पर औरंगजेब अपने मंसूबों में कामयाब भी हो गया होता। गुरु साहिब की बदौलत ही आज हिन्दु धर्म बचा हुआ है। इस बात का जिक्र आता है कि औरंगजेब के जुल्म का शिकार होकर पण्डित वैष्णवदास ने गुरु गोबिन्द सिंह जी से मदद मांगी थी और गुरु जी के आदेश पर सिख सैना ने अयोध्या पहुंचकर मुगल सैना के खिलाफ मोर्चा खोला था। प्रमाण इस बात के भी मिलते हैं कि 1858 में भी निहंगों के जत्थे ने इस स्थान को खाली करवाकर हिन्दु समाज को दिया था। जिसके चलते यह माना जा सकता है कि सिख धर्म का अयोध्या से पुराना नाता है पर शायद ज्यादातर सिख भी इस इतिहास से अनजान हैं और उन्हें यहां के गुरुद्वारा साहिब की जानकारी तक नहीं है जो कि इतिहासिक गुरुद्वारा साहिब हैं।

गुरु नानक देव जी से लेकर सभी गुरु साहिबान ने सिखों को “अवल्ल अल्ला नूर उपाया, कुदरत के सब बन्दे” का सन्देश दिया, गुरु नानक देव जी स्वयं अनेक मन्दिरों, मस्जिदों यहां तक कि मक्का भी गये। गुरु ग्रन्थ में आए राम शब्द पर भी लोगों की अलग अलग विचारधारा सामने आती है। सिख बुधिजीवियों की मानें तो गुरु ग्रन्थ साहिब में राम शब्द 2533

बार आया जिसमें से 10 से 12 बार अयोध्या के राजा दशरथ पुत्र राम जिसे हिन्दु समाज भगवान राम के नाम से जानता है आता है मगर बाकी जगह राम शब्द का इस्तेमाल उस राम के लिए किया गया है जो कि कण कण में बसा हुआ है, ना वह जन्म लेता है, ना मरता है। मगर राजनीति प्रवृत्ति के सिखों के द्वारा हिन्दु धर्म के लोगों के बीच जाकर भ्रामक प्रचार करते हुए गुरु ग्रन्थ साहिब में राम नाम का जिक्र किया जाता है। सिखों को सनातन धर्म का अंश बताए जाने पर भी कट्टरवादी सिखों को आपत्ति होती है जबकि इतिहास इस बात का गवाह है कि गुरु नानक देव जी से पहले सनातन धर्म ही था और गुरु साहिब का जन्म भी पिता कालूदास के घर माता तृप्ता जी की कोख से हुआ और उनके बाद से नानकपंथ विस्तार में आया।

सिख समाज के कुछ लोग मस्जिद तोड़कर मन्दिर बनाये जाने को सही नहीं मानते पर वह यह क्यों भूल रहे हैं कि किसी समय जब मुगलों का राज था तो उन्होंने भी मन्दिर तोड़कर मस्जिदें स्थापित की थी। असल में तो दोनों ही गलत हैं जबकि महाराजा रणजीत सिंह का राज आने पर जहां गुरुद्वारों में सोना दिया गया वहीं मन्दिरों, मस्जिदों को भी बराबर का सोना भेंट किया गया था क्योंकि उनके राज में सभी को एक नजरिये से देखा जाता था।

केश, कंधा, कच्छा, कड़ा और कृपाण

खालसा के लिए पाँच नियम बनाए गए जिनका पहला शब्द ‘क’ से शुरू होता था, इसलिए इन्हें पंचकार कहा गया— केश, कंधा, कड़ा, कच्छा और कृपाण। खुशवंत सिंह लिखते हैं, “उनसे कहा गया कि वो अपने बाल और दाढ़ी न कटवाएँ, उनको एक कंधा रखने की हिदायत दी गई ताकि वो अपने बालों को व्यवस्थित रख सकें. उनको घुटने तक का कपड़ा पहनने के लिए कहा गया जो कि उस ज़माने के सैनिक पहनते थे. उनके लिए दाएं हाथ में लोहे का मोटा कड़ा पहनना अनिवार्य कर दिया गया, और उनको हमेशा अपने साथ एक कृपाण रखने के लिए कहा गया.”

इसके अलावा उनके धूम्रपान करने, तम्बाकू खाने और शराब पीने पर रोक लगा दी गई. उनसे ये भी कहा गया कि वो हलाल माँस न खाकर झटका माँस खाएं.

उनसे ये भी कहा गया कि वो मुस्लिम महिलाओं का सम्मान करेंगे. अंत में उन्होंने नए तरह के अभिवादन की शुरुआत की, वाहे गुरुजी का खालसा, वाहे गुरु जी की फ़तेह।

तख्त श्री हरिमंदिर जी पटना साहिब में दर्शनीय धरोहर

1. श्री गुरुग्रंथ साहिब (बड़ा साहब) भी कहा जाता है जिस पर श्री गुरु गोबिन्द सिंह जी महाराज ने तीर की नोक से केशर के साथ मूल—मंत्र लिखा था।
इसके दर्शन गुरुपर्व, संक्रान्ति आदि विशेष दिनों में करवाये जाते हैं।
2. छवि साहब—श्री गुरु गोबिन्द सिंह जी महाराज की युवावस्था का आयल पेन्ट (टाईल चित्र) से तैयार किया हुआ एक चित्र है।
3. पंगुड़ा साहिब चार पांव का (छोटा झूला) अभी सोने की प्लेटों से मढ़ा हुआ है और जिस पर गुरुजी बचपन में बैठा करते थे।
4. छोटी सेफ गुरुजी की छोटी कृपाण जो बचपन में पहना करते थे।
5. गुरुजी के गुलेले की गोली, जिसे घड़े फोड़ा करते थे।
6. गुरुजी के बचपन के चार तीर जिसे घड़े तोड़ा किया करते थे।
7. गुरु महाराज जी की लोहे की छोटी चकरी जो अपने केशों में धारण करते थे।
8. लोहे का खंडा जो गुरुजी दसतार में सजाया करते थे।
9. गुरुजी का छोटा बधनखा खंजर जो कमर—कसा में धारण करते थे।
10. गुरुजी का (चन्दन की लकड़ी का) कंधा जिससे केश साफ किया करते थे।
11. गुरु जी के लोहे के दो चक्र जो दस्तार में सजाया करते थे।
12. गुरुजी के लिए हाथी दांत की बनाई खड़ाऊँ।
13. गुरु श्री तेग बहादुर जी की संदल की लकड़ी के खड़ाऊँ का एक जोड़ा।
14. भगत कबीर जी की खड्डी जिससे कपड़ा बुना करते थे।
15. श्री गुरु तेग बहादुर साहिब, गुरु गोबिन्द सिंह जी माता सुन्दरी जी के हुकुमनामे की एक प्राचीन पुस्तक।
16. गुरु जी का 300 वर्ष पुराना चोला (चोंगा)।
17. माता गुजरी का कुआँ।
18. एक इंच साइज में श्री गुरु ग्रंथ साहिब की छोटी बीड़ (श्री गुरुग्रंथ साहिब)।
19. निशान साहिब, 80 फीट लम्बी शॉल की लकड़ी जो महाराजा नेपाल ने दी थी जो अभी खत्म हो चुकी है।

सिख कौम की प्राथमिकता एजूकेशन लंगर होने चाहिए

कौम वही तरक्की करती है जिसके बच्चे शिक्षित हों। एक शिक्षित बच्चा, अपने साथ साथ ना जाने कितने अन्य लोगों का भी भविष्य उज्ज्वल बना सकता है। सिख कौम की प्राथमिकता बच्चों को एजूकेशन देने की होनी चाहिए मगर अफसोस कि कौम इसके पूर्णतः विपरीत चलती दिखाई देती है। सिख कौम में आज की तारीख में अनेक ऐसे लोग हैं जिनके पास गुरु साहिब की बख्शिशा सदका बेतहाशा दौलत है, उसमें से अगर वह चुटकी भर भी बच्चों की एजूकेशन पर खर्च करने पर आए तो शायद ही कौम का कोई बच्चा बिना शिक्षा के रह जाये। मगर नहीं आज स्थिति ऐसी बन चुकी है कि सिख कौम जिसकी नींव गुरु नानक देव जी ने रखी और सिखी के लिए जो मापदंड तय किये आज सिख उससे पूरी तरह से भटक चुके हैं। गुरु साहिबान ने सिखों को उपदेश दिया “गुरु की गोलक – गरीब का मुंह” भाव गुरु की गोलक में आने वाले धन को जरूरतमंदों पर खर्च करना चाहिए पर अफसोस कि आज सिख कौम केवल लंगर लगाने तक सीमित रह गई है। लंगर के नाम पर सिख लाखों करोड़ों रुपये खर्च करने से पीछे नहीं हटेंगे पर वहीं अगर एजूकेशन यां धर्म के प्रचार प्रसार के लिए किसी से मदद मांगी जाये तो वह किनारा कर लेते हैं। गुरुद्वारों पर सोना लगाना और गुरुपर्व के मौके पर गुरुघरों में करोड़ों रुपये के फूल लगाकर उन्हें सजाने का प्रचलन भी चल निकला है। एक दिन की सजावट पर करोड़ों खर्च कर दिये जाते हैं। कथावाचक पिन्दरपाल सिंह भी इस पर टिप्पणी कर चुके हैं कि फूल तो अगले ही दिन मुरझा जायेंगे पर उन करोड़ों रुपये से हजारों बच्चों को एजूकेशन दी जाये तो वह सदा ही खिले रहेंगे।

आज हालात ऐसे बन चुके हैं कि जरूरतमंद सिख परिवारों के बच्चों को फीस ना देने की स्थिति में स्कूलों से निकाल दिया जाता है। अनेक ऐसे परिवार हैं जिनमें बिना ईलाज के मरीज दम तोड़ देते हैं, बच्चियों की शादी नहीं हो पाती क्योंकि माता-पिता इसके लिए अस्मर्थ होते हैं, इसी के चलते इन परिवारों के कुछ एक बच्चे गलत रास्तों पर चल पड़ते हैं क्योंकि इनके माता-पिता किसी के आगे हाथ नहीं फैलाते और तो और आज गुरुद्वारों में काम करने वाले रागी सिंहीं, पाठियों की तनख्वाह भी बेहद कम होने के कारण उन्हें अपने परिवार का पालन पोषण, बच्चों की पढ़ाई आदि के लिए काफी मुश्किलों का सामना करना पड़ता है पर सिख कौम इन जरूरतमंदों को नज़रअंदाज़ करके करोड़ों रुपये गुरुद्वारों के सौंदर्यकरण कर उस पर सोना लगाने, फूलों की सजावट के नाम पर खर्च करके गर्व महसूस करते हैं पर शायद उन्हें इस बात का अंदाज़ा नहीं कि ऐसा करके वह अपने दोस्तों मित्रों समाज की नज़रों में तो अच्छा बन जाते हैं पर गुरु को ऐसा करने से कतई खुशी नहीं मिलती। अभी तक गैर सिखों के धार्मिक स्थलों पर तो सोना चांदी चढ़ते देखा जाता था पर अब सिख कौम इस कार्य में कई गुणा आगे निकलती जा रही है।

इसकी आड़ में कई बड़े सिख व्यापारी अपनी काली कमाई को सफेद करने की मंशा से भी गुरुद्वारों में सोना चांदी, हीरे के आभूषण आदि भेंट करते हैं और गुरुद्वारों के ग्रंथी सिंह, प्रबंधक भी उनके द्वारा भेंट की गई वस्तुओं की कीमत कई गुणा बढ़ाकर उसका प्रचार करते हैं। जिससे उनकी काली कमाई चंद मिनटों में सफेद हो जाती है और वह सरकार की नज़रों से भी बच जाते हैं। कई लोग तो इनमें ऐसे भी हैं कि जो उस किस्म का व्यापार करते हैं जिसकी मर्यादा अनुमति नहीं देती पर उनके द्वारा भेंट की गई वस्तुओं के संबंध में जब ग्रंथी सिंह अरदास करते हैं तो वह उनके व्यावसाय में और बढ़ौतरी की अरदास करते हैं, यह सब जानते हुए कि आखिर किस व्यावसाय से यह राशि भेंट भेंट की जा रही है।

कुछ एक संस्थाएं ऐसी हैं जो जरूरतमंद बच्चों की पढ़ाई पर दसवंद के पैसे खर्च करने को प्राथमिकता दे रहे हैं। अभी हाल ही में सतसंग गुरु नानक दरबार ट्रस्ट के द्वारा 12वीं कलास में 85 प्रतिशत से अधिक अंक लाने वाली 25 लड़कियों को लैपटाप उपहार में दिये हैं। संस्था से जुड़े स: चरनजीत सिंह का कहना है कि उनकी संस्था की सोच है कि इससे लड़कियों को प्रोत्साहन मिलेगा और वह आगे चलकर और बेहतर करने की कोशिश करेंगी। आम तौर पर देखा जाता है कि जब संस्थाएं इस तरह का कोई कार्य करती भी हैं तो उनमें अपने परिचितों में से ही चयन कर उन्हें फायदा दिया जाता है पर इस संस्था ने बकायदा पूरी जांच पड़ताल करने के बाद जो वाक्य में ही जरूरतमंद परिवार से सम्बन्धित लड़कियां थी उन्हें ही इसके लिए चुना गया ताकि भविष्य में जब यह बच्चियां किसी उच्च पद पर आसीन होंगी तो यह भी अपनी दसवंद से जरूरतमंदों को शिक्षा अवश्य मुहैया करवायेंगी।

देश-धर्म के लिए श्री गुरु गोबिन्द सिंह जी का महान बलिदान

इतिहास पुरुष कभी भी राजसत्ता प्राप्ति, जमीन-जायदाद, धन सम्पदा या यश प्राप्ति के लिए लड़ाईयां नहीं लड़ते। श्री गुरु गोबिन्द सिंह जी ऐसे इतिहास पुरुष थे, जिन्होंने ताउम्र अन्याय, अधर्म, अत्याचार और दमन के खिलाफ तलवार उठाई और लड़ाईयां लड़ी। गुरु जी की तीन पीढ़ियों ने देश धर्म की रक्षा के लिए महान बलिदान दिया। आज देश अपनी स्वतंत्रता की 75वीं वर्षगांठ “आजादी के अमृत महोत्सव” के रूप में मना रहा है, ऐसे में पूरे देश में स्वतंत्रता सेनानियों, शहीदों, बलिदानियों को याद किया जा रहा है। सिखों के दसवें गुरु श्री गुरु गोबिंद सिंह जी को उनकी जयंती पर नमन कर प्रत्येक भारतवासी गर्व महसूस कर रहा है।

गुरु गोबिन्द सिंह सिक्खों के दसवें गुरु थे। वे एक महान दार्शनिक, प्रख्यात कवि, निडर एवं निर्भीक योद्धा, युद्ध कौशल, महान लेखक और संगीत के पारखी भी थे। उनका जन्म 1666 में पटना में हुआ। वे नौवें सिख गुरु, श्री गुरु तेग बहादुर और माता गुजरी के इकलौते बेटे थे, जिनका बचपन का नाम गोबिंद राय था। सन् 1699 ई० में बैसाखी के दिन गुरु गोबिंद सिंह ने खालसा पंथ की स्थापना कर पांच व्यक्तियों को अमृत चखा का ‘पांच प्यारे’ बना दिए। इन पांच प्यारों में सभी वर्गों के व्यक्ति थे। इस प्रकार से उन्होंने जात-पात मिटाने के उद्देश्य से अमृत चखाया। बाद में उन्होंने स्वयं भी अमृत चखा और गोबिंद राय से गोबिंद सिंह बन गए।

गुरु गोबिंद सिंह ने एक खालसा वाणी “वाहे गुरुजी का खालसा, वाहे गुरुजी की फतेह” स्थापित की। साथ ही उन्होंने आदर्शात्मक जीवन जीने और स्वयं पर नियंत्रण के लिए खालसा के पांच मूल सिद्धांतों की भी स्थापना की। जिनमें केस, कंधा, कड़ा, कछ, किरपाण शामिल हैं। ये सिद्धान्त चरित्रनिर्माण के मार्ग थे। उनका मानना था कि व्यक्ति चरित्रवान होकर ही विपरित परिस्थितियों व अत्याचारों के खिलाफ लड़ सकता है।

गुरु गोबिन्द सिंह जी की वीरता और लोकप्रियता से आस पास के पहाड़ी राजा द्वेष करने लगे यहां तक बिलासपुर के राजा भीमचन्द सहित गढ़वाल, कांगड़ा के राजाओं ने मुगलशासक औरंगजेब के पास जाकर गुरु गोबिंद सिंह के खिलाफ लड़ने के लिए सैनिक सहायता मांगी और कहा कि इसके बदले में वे वार्षिक लगान देंगे। भीम चंद की माता चम्पादेवी ने गुरु गोबिंद सिंह के खिलाफ युद्ध का विरोध किया और कहा कि गुरु गोबिंद सिंह एक महान संत हैं, उनके साथ युद्ध नहीं बल्कि उनको घर बुला कर सम्मान देना चाहिए। इसी प्रकार जब औरंगजेब की सेना का जनरल सैयद खान युद्ध के लिए आनंदपुर साहिब जाने लगा तो रास्ते में साधुरा नामक स्थान पर उनकी बहन नसरीना से मिले। उनकी बहन ने सैयद खान को गुरु गोबिन्द सिंह के खिलाफ युद्ध करने से रोका और कहा कि वे पहले से ही गुरु जी की अनुयायी हैं और गुरु गोबिंद सिंह एक धार्मिक व आध्यात्मिक संत हैं। यहां तक कि उन्होंने पहले से ही सैयद खान की हार की भविष्यवाणी कर दी थी। नसरीना खान ने अपने पति व बेटों को

गुरु गोबिन्द सिंह की सेना में भर्ती करवा दिया था। सैयद खान युद्ध के लिए निकल पड़ा। युद्ध के मैदान में नीले घोड़े पर सवार श्री गुरु गोबिन्द सिंह जब मुगल सैनिकों को मौत के घाट उतार रहे थे तो सैयद खान गुरु जी के सामने आया तब गुरु जी स्वयं घोड़े से उतरे और वे सैयद खान को मारने के लिए तैयार नहीं हुए। सैयद खान गुरु जी की आभा और तेज से प्रभावित हुआ और युद्ध मैदान छोड़कर योग, ध्यान व शान्ति प्राप्ति के लिए पर्वतों में चला गया।

गुरु गोबिंद सिंह जी के चार पूत्र थे, जिनका नाम साहिबजादे अजीत सिंह, साहिबजादे जुझार सिंह, साहिबजादे फतेह सिंह, साहिबजादे जोरावर सिंह था। उन्होंने अपने चारों पुत्र धर्म की रक्षा के लिए कुर्बान किए। मुगल शासक द्वारा दो पुत्र जोरावर सिंह और फतेह सिंह को सरहिंद में दीवार में चुनवा दिया गया। दो पुत्र अजीत सिंह और जुझार सिंह युद्ध में वीरगति को प्राप्त हुए। गुरु गोबिंद सिंह जी ने अपने जीवन में आनंदपुर, भंगानी, नंदौन, गुलेर, निर्मोहगढ़, बसोली, चमकोर, सरसा व मुक्तसर सहित 14 युद्ध किए। इन जंगों में पहाड़ी राजाओं एवं मुगल सूबेदारों ने हर बार मुंह की खाई। गुरु गोबिन्द सिंह ने कभी स्वार्थ व निजहित के लिए लड़ाई नहीं लड़ी बल्कि उन्होंने उत्पीड़न व अन्याय के खिलाफ लड़ाई लड़ी। इस कारण से हिन्दु व मुस्लिम धर्मों के लोग उनके अनुयायी थे।

सितम्बर 1708 में गुरु जी दक्षिण में नांदेड़ चले गए और बैरागी लक्ष्मण दास को अमृत छका और युद्ध कौशल से पारंगत कर बंदा सिंह बहादुर बनाया और उन्हें खालसा सेना का कमाण्डर बनाकर संघर्ष के लिए पंजाब भेज दिया। पंजाब पहुंच कर बन्दा सिंह बहादुर ने चप्पा चीड़ी की जंग जीती।

अक्तूबर 1708 में महाराष्ट्र के नांदेड़ साहिब में गुरु गोबिंद सिंह जी ने अपनी आखिरी सांस ली। इस प्रकार से पहले पिता गुरु तेग बहादुर सिंह, फिर चारों पुत्रों ने और बाद में श्री गुरु गोबिन्द सिंह जी ने स्वयं बलिदान देकर धर्म की रक्षा की।

स्वामी विवेकानंद जी ने गुरु गोबिंद सिंह जी को एक महान दार्शनिक, संत, आत्मबलिदानी, तपस्वी और स्वानुशासित बताकर उनकी बहादुरी की प्रशंसा की थी। स्वामी विवेकानंद जी ने कहा था मुगल काल में जब हिन्दु और मुस्लिम दोनों ही धर्मों के लोगों का उत्पीड़न हो रहा था तब श्री गुरु गोबिंद जी ने अन्याय, अधर्म और अत्याचारों के खिलाफ और उत्पीड़ित जनता की भलाई के लिए बलिदान दिया था जो एक महान बलिदान है। इस प्रकार से गुरु गोबिंद सिंह जी महानों में महान थे। गीता में कहा है कि “कर्म करो, फल की चिन्ता न करो”। ठीक इसी प्रकार गुरु गोबिंद सिंह जी ने कहा है “देह शिवा बर मोहे इहै, शुभ करमन ते कबहूँ न टरुं” यानि हम अच्छे कर्मों से कभी पीछे न हटें, परिणाम भले चाहे जो हो। उनके इन विचारों व वाणियों से पता चलता है कि गुरु गोबिंद सिंह जी ने कर्म, सिद्धान्त, समभाव, समानता, निडरता, स्वतंत्रता का संदेश देकर समाज को एक सूत्र में पिरोने का काम किया।

दसवें गुरु और सिख परंपरा

गुरु गोबिंद सिंह ने यह सुनिश्चित करके पांडुलिपि परंपरा में सुधार किया कि सिख ग्रंथों का संग्रह अपनी वैधता और महत्व बनाए रखे। इतिहास बताता है कि गुरु ग्रंथ साहिब को अंतिम रूप देना उनके सबसे महत्वपूर्ण कार्यों में से एक था। गुरु ग्रंथ साहिब की पांडुलिपियाँ बनाने वाले लेखकों ने उनकी रचनाओं पर भी काम किया, जिसका समापन दशम पातशाह का ग्रंथ (दसवें राजा का ग्रंथ) के रूप में हुआ। परिणामस्वरूप हम भाई मणि सिंह और बाबा दीप सिंह सहित गुरु के कई भक्तों को दोनों ग्रंथों की पांडुलिपियाँ प्राप्त करते हुए देखते हैं। इसके अलावा, भाई हरदास जैसे लेखकों को सिख धर्मग्रंथों की पांडुलिपि प्रतियाँ बनाने में नियुक्त किया गया था। दसवें गुरु के काल में रचित एक और ग्रंथ श्री सरबलो ग्रंथ (पूरी तरह से स्टील का ग्रंथ) है; इसे भी पारंपरिक रूप से गुरु गोबिंद सिंह को ही माना जाता है।

गुरु गोबिन्द सिंह जी के दरबार में कवि.

सिख साहित्य पर विचार करके तथा कवियों के नाम से मौजूद पांडुलिपियों की जांच करके यह पता लगा सकते हैं कि दरबार के कवि कौन थे। हम सिख परंपरा पर केंद्रित कुछ रचनाओं पर विचार करेंगे। इनमें से एक रचना श्री गुरुशोभा ग्रंथ (गुरु की स्तुति) है, जो 1701 में लिखी गई थी तथा जिसका श्रेय कवि सैनपत को दिया जाता है। अमृतसर से आए कवि सिख परंपरा में डूबे हुए थे तथा उनकी रचनाएँ दसवें गुरु की युद्ध रणनीतियों तथा युद्धों का वर्णन करती हैं। यह रचना गुरु गोबिंद सिंह के बचित्र नाटक (ब्रह्मांडीय नाटक) का विस्तार है, जो दर्शाता है कि गुरु की काव्य शैली को उनके कवियों द्वारा निरंतर विकसित किया गया था।

कवि कंकन द्वारा 1700 ई. में लिखी गई दास गुरु कथा (दस गुरुओं की कहानी) एक अपेक्षाकृत अज्ञात रचना है और लाहौर में इसकी खोज के बाद ही विद्वानों के ध्यान में आई। यह स्पष्ट नहीं है कि मूल कथा अभी भी मौजूद है या नहीं, लेकिन अमृतसर के खालसा कॉलेज में इसकी एक प्रति मौजूद है। भाषा ब्रजभाषा और पंजाबी का मिश्रण है। इस रचना का विषय गुरु नानक से लेकर गुरु गोबिंद सिंह तक के दस गुरुओं का संक्षिप्त इतिहास है। कवि गुरुओं के उत्तराधिकार का उल्लेख करते हैं। युद्ध में गुरु हरगोबिंद के विस्तृत वर्णन के साथ-साथ मीरी-पीरी की अवधारणा का भी उल्लेख किया गया है। खालसा की रचना का उल्लेख भी कंकन द्वारा किया गया है। इस पांडुलिपि में दसवें गुरु की बानी का संदर्भ है और साथ ही इसमें एक दुर्लभ राहितनामा (आचार संहिता) भी है।

भाई नंद लाल का दसवें गुरु से जुड़ा एक दिलचस्प इतिहास है। कहा जाता है कि वे बादशाह औरंगजेब के दल में कवि थे। इस्लाम अपनाने की तैयारी में वे दरबार से भाग गए थे। गुरु के दरबार में नंद लाल का गर्मजोशी से स्वागत किया गया और अंततः सिख परंपरा में उन्हें दसवें गुरु का कवि माना

गया। उनकी कई रचनाएँ फ़ारसी में लिखी गई थीं। उनकी रचनाओं को गुरुद्वारों में पाठ की स्वीकृति दी गई है। उनकी एक रचना राहितनामा है जिसे तन्खानामा कहा जाता है या हाल ही में अठारहवीं शताब्दी के आरंभिक पांडुलिपि की खोज के बाद इसका नाम बदलकर नाशितनामा (निर्देश पुस्तिका) कर दिया गया है।

नशीतनामा गुरु गोबिंद सिंह और भाई नंद लाल के बीच प्रश्नोत्तर संवाद है। सिखों को किस आचार संहिता का पालन करना चाहिए, इस बारे में कई उत्तर दिए गए हैं। डै440 पांडुलिपि दिनांक 1718–1719 (गुरु नानक देव यूनिवर्सिटी लाइब्रेरी, अमृतसर) मूल पाठ नहीं है और यह चित्र 3 में स्पष्ट रूप से देखा जा सकता है। रचना जाप साहिब के खत्म होने और पाठ के बीच में विराम लगने के बाद नशीतनामा शुरू होता है। रचना पाठ के बीच से शुरू होती है और इसमें प्रार्थनाएँ नहीं होती हैं जो आमतौर पर शुरुआत में आती हैं। इसका मतलब है कि डै440 पांडुलिपि पहले के पाठ की एक प्रति है। राहितनामा को दसवें गुरु के समय अवधि के भीतर रखा जा सकता है। सिख परम्परा से संबंधित अन्य कृतियों में एक अनाम लेखक द्वारा रचित प्रेम सुमराग ग्रन्थ (प्रेम का अच्छा मार्ग), सेवा दास उदासी द्वारा रचित पर्वियां पतिशाई दसवीं की (दसवें राजा का परिचय) तथा अनेक जन्मसाखियां (जन्म कथाएं) शामिल हैं, जो गुरु नानक के जीवन पर आधारित वृत्तांत हैं।

दरबारी कवि माने जाने वाले लोगों की संख्या समय के साथ कम होती गई और अब उनकी संख्या बावन है, हालाँकि अगर हम प्रासंगिक पांडुलिपियों और अन्य उपाख्यानों को ध्यान में रखते हैं तो वास्तविक संख्या एक सौ पच्चीस से अधिक है। कई रचनाओं में कवि का नाम पाठ या कोलोफोन में लिखा होता है। कवि अपनी रचनाएँ पूरी होने पर गुरु को भेंट करते थे और परिणामस्वरूप उन्हें उनकी रचनाओं के लिए अच्छी रकम मिलती थी। कविताओं में हम पाते हैं कि लेखक गुरु गोबिंद सिंह की प्रशंसा करते हैं और यह अनी राय, मंगल राय, चांद, बृंद और कुप्रेश की दरबारी कविताओं की एक सामान्य विशेषता है। कुछ कवि देवी-देवताओं की प्रशंसा करके भी अपनी प्रस्तुतियाँ शुरू करते हैं, जबकि इसके विपरीत दसवीं सदी के कवि गुरु गोविंद सिंह की प्रशंसा करते हैं। गुरु अकाल पुरख की प्रशंसा करते हैं। इसका एक उदाहरण कवि के कुछ अनुवादों में श्री गणेश के आह्वान में मिलता है, इसमें कवि सुखदेव द्वारा रचित अध्यात्म प्रकाश (आध्यात्मिक ज्ञान की सुबह) भी शामिल है। दरबार में महाकाव्य महाभारत के कई हिस्सों का अनुवाद किया गया था। जलापुर के कवि तहकन (चोपड़ा) द्वारा लिखित 1669 की पांडुलिपि भी दसवें गुरु के दरबार में पहुंची। यह स्पष्ट नहीं है कि दसवें गुरु तहकन से मिले थे या नहीं, लेकिन दरबार में उनके काम को लेखक बालगोविंद फतेह चंद (सिख संदर्भ पुस्तकालय, अमृतसर संख्या 5026) द्वारा किए गए गुरुमुखी अनुवाद के रूप में स्वीकार किया

गुरुद्वारा गुरु का लाहौर सिखों के लिए बसंत का त्यौहार

आनंदपुर साहिब में चल रहे जरूरी कार्यों के चलते अपने होने वाले ससुराल लाहौर नहीं पहुंच पाने की विवशता के बाद गुरु गोबिंद सिंह ने पंजाब के निकट हिमाचल के

गांव बस्सी में ही लाहौर तैयार कर दिया था। वैसे तो अब लाहौर पाकिस्तान में है, लेकिन जब गुरु गोबिंद सिंह जी का विवाह हुआ था तब भारत पाकिस्तान नहीं बने थे। आनंदपुर साहिब से लाहौर काफी दूर था और ऐसे में जब गुरु गोबिंद सिंह को उनके होने वाले ससुर ने बुलाया तो उन्होंने असमर्थता जताई और कहा कि अगर हम आपके लिए यहां निकट में ही लाहौर जैसा माहौल बना दें तो क्या आप आएंगे।

इस बात को लेकर उन्होंने सहमति दी थी और उसके बाद आनंदपुर से 12 किलोमीटर दूर स्थित हिमाचल के बस्सी गांव में उन्होंने एक हिस्से में लाहौर तैयार कर दिया जिसे बाद में गुरु का लाहौर नाम दे दिया गया। इसी स्थान से गुरु गोबिंद सिंह जी ने शादी रचाई और उसके बाद अब हर वर्ष यहां उनकी शादी का पर्व सिख समुदाय द्वारा मनाया जाता है। बसंत पंचमी के दिन यह रस्म निभाई जाती है और इस बार पांच फरवरी को एक बार फिर आनंदपुर साहिब से गुरु का लाहौर के लिए गुरु गोबिंद सिंह की बरात निकाली गई जिसमें हजारों सिख समुदाय के लोग इस बरात का हिस्सा बनें।

इस दिवस को पंजाब के लोग उत्सव की तरह मनाते हैं। तीन फरवरी से यह पर्व शुरू हो जाता है और पहले दिन श्रीअखंड साहब पाठ शुरू किया जाता है। चार फरवरी को मध की अरदास और पांच को गुरु ग्रंथ साहिब व पालकी को सेहरा बांधकर यहां पहुंचाया जाता है। पालकी गुरु का लाहौर पहुंचने से पहले शेरों साहब में रोका जाता है यहां उनकी सेहराबंदी होती है। उसके बाद जैसे ही गुरु का लाहौर में यह बरात पहुंचती है तो यहां मिलनी का कार्यक्रम शुरू हो जाता है जिसमें एक तरफ आनंदपुर साहिब की संगत व दूसरी तरफ गुरु का लाहौर की संगत होती है। यहां हार लेकर शबद कीर्तन करते हुए उनका अभिनंदन किया जाता है और पूरे विधान के साथ इस पर्व को संपन्न किया जाता है। इस बार भी यहां इस दौरान यहां सात तरह की मिठाई चार लामां का पाठ हुआ, अरदास भोग के बाद संगतों को ट्रक भरकर मिठाई बांटी। जब बरात आनंदपुर साहब से निकली उस दौरान बहुत से लोग बैंड बाजे लेकर निकलें और बहुत से लोगों ने जलेबियां, खीर पूड़े, पूड़ी छोले, दही भल्ले, टिककी और नूडल जैसे खाद्य पदार्थों के लंगर स्टाल भी लगाए।

बसंत पंचमी के आगमन का स्वागत पीले रंग में सजकर करते हैं। बसंत पंचमी, बसंत ऋतु का पाँचवाँ दिन है, जो संगीत, कला, संस्कृति, अध्ययन और ज्ञान की हिंदू देवी सरस्वती की पूजा का दिन है। बसंत का चक्र शुरू होकर होली के साथ समाप्त होता है, एक विशाल बसंत महोत्सव जो अब अंतरराष्ट्रीय स्तर पर मनाया जाता है। हिन्दु और सिख भाईचारा इसे अपने अपने अन्दाज में एक साथ मनाता है।

हिन्दु धर्म में मां सरस्वती को अक्सर सफेद कमल पर विराजमान और चार हाथों के साथ चित्रित किया जाता है। चार हाथों का प्रतीक उन पहलुओं का है जो अध्ययन से जुड़े हैं म न स (म न , इन्द्रिय), बुद्धि (बुद्धि, तर्क), चित (कल्पना, सृजनात्मकता) और अहंकार (आत्म-चेतना, अहंकार)।

सिखों के लिए, बसंत पंचमी अमृतसर में उस दिन को दर्शाता है जब संगीतकार बासंत राग गाना शुरू करते हैं, और यह प्रथा बैसाखी के पहले दिन तक चलती है। भारत के कुछ हिस्सों में, आकाश में पतंगें उड़ाई जाती हैं, और यह त्यौहार बसंत पतंग महोत्सव के नाम से अधिक जाना जाता है।

बसंत पंचमी : सरस्वती, ज्ञान और वसंत का सम्मान वसंत पंचमी एक प्राचीन उत्सव है जो हजारों वर्षों से मनाया जा रहा है, और यह कामदेव (प्रेम के देवता) और उनके मित्र वसंत (वसंत ऋतु का प्रतीक) का सम्मान करता है। हालांकि, आधुनिक समय में सरस्वती देवी के लिए अनुष्ठान कामदेव पर प्राथमिकता प्राप्त कर चुके हैं। हिंदू इस दिन को सरस्वती का जन्मदिन मानते हैं, उनकी पूजा करते हैं और उनके मंदिरों को भोजन से भरते हैं। सरस्वती की मूर्तियाँ अक्सर पीले वस्त्रों में सजी होती हैं, और चूँकि देवी को कई प्रकार के ज्ञान में सर्वोच्च माना जाता है, छात्र उनकी आशीर्वाद प्राप्त करने के लिए पूजा करते हैं। यह परंपरा है कि बच्चे वसंत पंचमी के दिन वर्णमाला या अपनी पहली शब्दावली सीखना शुरू करते हैं, क्योंकि इसे शुभ माना जाता है। पीले कपड़े पहनते हुए, हिंदू लोग अक्सर पीले खाद्य पदार्थ और मिठाइयाँ पड़ोसियों, परिवार और मित्रों को वितरित करते हैं।

बसंत पंचमी के दिन एक लकड़ी के ढेर में होलिका की मूर्ति रखी जाती है, और भक्त 40 दिनों तक उसमें लकड़ी की टहनियाँ और डंठल जोड़ते रहते हैं ताकि एक विशाल ढेर बन सके। इस मेहंदी को होली के दिन प्रज्वलित किया जाता है।